

Обществото, в което живеем.

Д.Варзоновцев

Съдържание

Въведение.

I.Идея за обществото

1.1. Утопията като основа за всяко мислене за обществото

1.2.Обществото като конструктор : "естествено" и „изкуствено“.

1.3."Отчуждението" като базисна характеристика на всяко общество

1.4."Отчуждението" като кооперация

1.5.Кооперация като дейностен процес.

1.6.Два типа обществото- непроменящата се мобилност и втечнената съвременност – изходната хипотеза

1. 6.1 Властта като базисно качество на кооперацията

1.6.2. Втечняваща социалност: Човешкото като граница на базисната социалност, която не познава „човека" и „човешкото“.

1.7 Традиция и иновация.

II. Аналитични планове и разреди на днешния обществен живот .

2.1. Феноменът „доверие" в контекста на глобалната промяна

2.2 Възпитание и образование: конфликти и разреди

Семейството-1996 г.

Младите: "Покажете ни какво е правилно!"

Средното училище през ... 2015 година: "Не ни казвайте нищо!"

Чия е тази история? (2011)

„Помненето" като индустриално-институционализирано производство на биографиите”.

3. Бизнесът между архаика и модерност

Културна екология на българския бизнес

Пазарът като „блян” и „джунгла”.

Втората употреба” –другата страна на българския бизнес

III. Морални измерения на „днешното” в българското общество.

3.1. Езикът като поле на сблъсъка модерното и мобилното статично в обществения живот.

3.2. Ценностните измерения на разрива между „грамотния” и „неграмотния”

Третият пол или шок от настъпилото настояще

Интелигенция и национални празници

3.3. Политика и аномия

Вместо заключение- QUO VADIS

Въведение.

Какво е обществото, в което живеем? Може да се каже , че обществото ни заобикаля отвсякъде. Това са близките, приятели, съседи, хора, случайно минаващи покрай нас. Това са техните постъпки, отношения, взаимодействия, симпатии и антипатии, ценности, норми и правила

Но ние живеем в града и на село, преместваме се на различни разстояния в зависимост от целите със различни цели. Така обществото е място за живот- било то близко и родно, било то непознато , чуждо и далечно Днес всичките тези, а и много други неща и обстоятелства в обществото, не само близкото, но и далечното като че ли стават проблематични, престават да бъдат същите, с каквито сме свикнали. И все по ...несигурни. Може да се каже , че обществото се променя. Но как и защо? Какво знаем за него?

И много, и почти нищо. Действително познаваме много неща във всекидневието, научаваме много повече и от медиите: за случки, катастрофи, за множество полезни сведения за различни страни на обкръжаващата ни пъстра мозайка от събития, случки, образи и впечатления. Медиите и слуховете формират днес картина на заобикалящия ни свят от най-малкото до най-голямото, от близкото и до много далечното. Знаем за курса на валутите и положението на пазарите. Но тези знания нито на миг не ни казват какво следва и би трябвало да следва в нашия живот от цялата динамика на събития и предмети. Освен може би предсказанията за изборния резултат. Но не и какво ще следва след като резултатите „се сбъдват”.

Тук ще се опитам да дам моето виждане на същината на проблеми на днешното българско общество. Това няма да е обстойно излагане на фактите и тяхното подреждане в стройна картина, подплатена с множество цитирания и позовавания на постижения на науките за обществото. Защо? Защото подобно конституиране на изложението би подвело, ако не биха били осветлени предпоставките на самото „виждане” на фактите. Потискащо много са примерите за това, как строгото извеждане на законите от фактите крие зад себе си именно пристрастността на изследователя към определено обяснение за света, изключващо самата възможност за други такива. Така мозайката на обществените явления, събития, действия, мнения и оценки се затиска в бедните и схематичните обобщения .

Големият немски философ Едмунд Хусерл разкрива основния дефект не само на съвременната му наука, но и до голяма степен на нашето време. Той пише в известната

си книга „Кризата на науките като израз на радикалната криза в живота на европейското човечество” за „обрата в общото оценяване на науките, настъпил в края на миналия век. Той засяга не тяхната научност, а това, което тя, науката изобщо, е означавала и може да означава за човешкото съществуване. Изключителната степен, в която през втората половина на XIX в. целият светоглед на модерния човек се определя от позитивните науки и бива заслепен от дължащия се на тях "prosperity", означава равнодушно отвърщане от въпросите, които са решаващи за едно истинско човечество. Голите науки за факти създават голи хора на фактите. Обратът в публичната оценка беше неизбежен особено след войната и както знаем, при младото поколение той се превърна в края на краищата във враждебност. Тази наука няма какво да ни каже - чуваме да се говори - в жизнената ни тежоба. Тя принципно изключва тъкмо тези въпроси, които в нашето нерадостно време най-живо вълнуват човека, изложен на съдбовни превратности: въпросите за смисъла или безсмислието на цялото това човешко съществуване”¹.

Не изискват ли те в своята всеобщност и необходимост за всички хора също така общи осмисляния и отговор, идващ от разумно прозрение? В края на краищата те засягат човека като свободно вземащ решения в отношението си към човешкия и извънчовешкия обкръжаващ свят, като свободен във възможностите си разумно да оформя себе си и своя обкръжаващ свят. Какво има да каже науката за разума и за неразумността, за нас, хората, като субекти на тази свобода? Чистата наука за физически тела - естествено нищо, - тя се абстрахира от всичко субективно”. Толкова пространно представяне на една от основните констатации на Хусерл цели да разкрие съвършено различен подход към разбирането на обществото, в който философското и научното знание не се противопоставят, а взаимно се допълват и оформят не само целевия хоризонт на изложението, но и неговата „конституция”. С това, което може и да се осъзнава и да остава в сянката като един вид предчувстване .

В методологическо отношение настоящата работа има ясни „некласически” параметри. То е „качествено”, а не „количествено” изследване. Качествените методи в различните социални науки придобиха все по-широко разпространение и институционализация, но все още остават до голяма степен проблемна методологическа територия²

В историята, антропологията, социологията, езикознанието, демографията, етнографията може да

¹ Хусерл, Е., Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология, изд. Критика и хуманизъм.с.17-18

² Абелс, Х. Романтика, феноменологическа социология и качествено социално изследване, в: Бюлетин на Департамент „Антропология“, НБУ, „Съвременното българско общество: изследвания, анализи и коментари“ 4/2009 <http://bgsociety.nbu.bg/4.htm> , с. 1

бъде ползвана широка гама от т. нар. качествени методи. Това твърде енергично, но в голяма степен фрагментарно присъствие на качествените изследователски практики в цялото поле на науките за обществото и човека поставя въпроса за тяхната научна идентичност. Доколкото през последните 10-20 години въпросът за научната им легитимност почти изгуби своята острота (макар и да не е снет като такъв изобщо), днес все още не би могло да се говори дори и за минималната дисциплинарна идентичност на качествения подход, методи и изследвания. Но дисциплинарните граници не само „обграждат“ изследователското действие, но и го изграждат по определен начин.³ Интересът да бъде отслабен такъв дисциплинарен контрол поставя проблема за научната идентичност на качествения подход в плоскост на парадигмалната обусловеност на изследователския процес.

Терминът „парадигма“ в съвременното му значение се въвежда от Томас Кун

⁴. Според Кун парадигмата е научен модел, който поради изключителните си качества за дълго спира конкуренцията между моделите на научната дейност, става традиционен, тоест се приема безвъпросно.

Дори и съвсем схематичното представяна историята на емпиричните изследвания в науките за обществото⁵ показва, че начинът за контрол върху изследователските действия не остава константен. Това, което се определя като количествено изследване предполага твърд методически и теоретически контрол. Качественото изследване в тази връзка се оказва начин за отслабване на този контрол, когато легитимните – „нормалните“ в терминологията на Кун – средства се оказват неефективни.

Но нито във времето, нито в пространството на науката за обществото, такива моменти не се отделят с непреодолими граници. „Допълват“ едни други.

От друга страна през 60-70 години на миналия век качествените изследвания започват да бъдат възприемани не само като „допълнение“ към количествените, а като принципно различни от тях. Нещо повече, започват да формират „нормата“ по отношение на самото научно изследване в най-различни сфери на обществознанието. Това се дължи в немалка степен на изключителния приложен успех на качествените методи в маркетинга, в електоралните изследвания, в изследванията на различни културни феномени, свързани и произвеждани от модернизацията на глобалното общество.

Функционирането на социологическото знание в обществото днес (както и от самото възникване

³ Фотев, Г. Дисциплинарна структура на социологията, С., 2006. с. 27-37

⁴ Кун, Т., Структура на научните революции С., 1996, с. 20-26

⁵ Абелс, Х. Романтика, феноменологическа социология и качествено социално изследване, в: Бюлетин на Департамент „Антропология“, НБУ, „Съвременното българско общество: изследвания, анализи и коментари“ 4/2009 <http://bgsociety.nbu.bg/4.htm>, с. 1

на тази дисциплина) не се определя само от класическите за науката изобщо изисквания. Социологът може да заеме класическата, тоест визионерска позиция в твърде редки ситуации и тогава, когато изследва масови, вероятно детерминирани процеси, където конкретното лично ангажирано участие на човека е без значение. С други думи, социологът има право да претендира за класически познавателен статус само в случая, когато предметът на неговото познавателно действие е процес, безразличен към човешкия фактор. Нещо повече, утвърждаването на класическите норми в социологическото познание е пряко свързано с опита човекът да бъде сведен до прост – пасивен – агент на индустриалната система. Тази тенденция в социологията е окачествена от Е. Хусерл като позитивистка редукция на идеята за науката до гола наука за факти, водеща до изпразване на научното знание от човешката му значимост и ориентация.⁶ Фиксирайки едни или други статистически, неутрални спрямо самия човек и уникалните му жизнено ситуации закономерности, класически ориентираният социолог се стреми да пренесе тяхното влияние и там, където субективният фактор е решаващ – натурализира.

Историята на социологията и антропологията разкрива тази „странност“ именно в качествените изследвания, които при по-внимателно разглеждане се оказват изцяло лабораторни, клинически – експериментални. Хоторнският експеримент, клиническите интервюта в етнометодологията, материалите, послужили за формирането на т.н. grounded theory са «класически» качествени изследвания, но са лабораторни-експериментални.

Точно тук обаче се разкрива и същинската проблематизация на качествените социални изследвания. Всъщност качественият подход прави „подходящи“ за класическата оптика несводими, нередуцируеми до нея жизнено ситуации. Така в процеса на качественото изследване ученият-изследовател „визуализира“ и „артикулира“ житейския смисъл на естествената ситуация⁷.

Хусерл определя това действие като „натурализъм“. „Натурализмът“ тук съвсем не е ограничен до най-наивната редукция на социалното до природното. Става дума за нещо принципно – за приемане на обществената реалност като всеобща гаранция, основа на всяко смислено или интуитивно социално действие. В парадигмален аспект натурализацията се артикулира с метафорите „организъм“, „система“ и „конструкция“ – това са точно онези основания – „епистеме“,⁸ които предопределят съответните „порядки“ – норми, практики институции и действия на хората

Акцентът тук е поставен върху „естеството“ както на изучаваната социална реалност, така и на

⁶ Хусерл, Е., Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология, изд. Критика и хуманизъм, с.18)

⁷ Качествени методи в социалните науки, УИ „Св. Кл. Охридски“, С., 2008

⁸ Фуко, М., Думите и нещата, С., 1990., с. 33

собствено изследователския процес. В история на социалните науки и на социологията в частност това се приема като безкритична основа на всяко познавателно действие, въпреки че самата „естественост“ може да бъде разкривана по различен начин. Именно това различаване на смисловата натовареност на иначе общоприето изискване към научността на изследване и дава основание за твърдения за много конкуриращи се помежду си парадигми – образци на решаване на научните задачи.⁹ В тази връзка обикновено противопоставяните натуралистическо (организиранно-системно) и феноменологическо качествено изследване се оказват форми на изследователска реализация именно на класическата парадигма.

Качествените методи се приемат като необходимо допълване, което позволява да бъдат именно „фокусирани“¹⁰ границите на съответния порядък, както и неговата по-съществена или по-малозначима среда. „Натурализацията“ в метафорична плоскост разглежда не самото социално, а неговите веществени „следи“, неговата „опредметеност“, неговата „конструкция“. Именно качествените методи изпълняват задача да предоставят на „строго научно“ изследване „житейски богат“ материал, тоест да „обличат“ цифрите с „материал“ – човешките чувства, поведенчески реакции и др. под.

Това още по-четливо се откроява във феноменологическото „преосмисляне“ на класическата парадигма. Чрез смяната на ъгъла на зрението – от „макро“ на „микро“ феноменологическата интерпретация на безвъпросната даденост на жизнения свят съществено се отклонява от патоса на Е. Хусерл, по-скоро се връща към „предкризисен“ етап в неговата философия. А „феноменът“ се превръща в „конструкция“. По-точно в проект, въз основа на който се конструират конкретните житейски ситуации.

Феноменологическата оптика, въпреки че „доближава“ учения до живота, го оставя все пак „вън“. Така „участието“ се превръща във вид инженерно-техническа рутина. Ученият не само познава, но и съдейства светът да бъде отново рационално устроен. Класиката поставя учения в позицията на „учителя“, „надзирателя“, „организатора“ и „инженера“. Неговата мисия е да поддържа реда такъв, какъвто той е (Т. Парсънз).

Социологът-просветител, дори и просто социален инженер в класическата парадигма внася ред и съгласуваност, основани върху „естественото“. Но с цената на неговото инженерно „укрепване“ и „рационализация“. Бруно Латур разкрива това „класическо“ състояние: – „Социалните науки са разпространили собствената си дефиниция за общество толкова ефективно, подчертава Латур, колкото компаниите-производители доставят електричество и телефонни услуги. Коментарите

⁹ Ядов В., Възможност совмещения теоретических парадигм в социологии, в : Социологический журнал 3/2003, <http://www.socjournal.ru/article/563>.

¹⁰ The Fokused interview. A Manual of Problems and Procedures, Robert K.Merton, Marjorie Fiske, Patricia L.Kendall. The Free Press, Glencoe, Illinois.1990.)

върху неизбежното „социално измерение“ на всичко, което ние и другите правим „в обществото“ са станали обичайни за нас, подобно на употребата на мобилен телефон, поръчката на бира или позоваването на Едиповия комплекс - поне в развитите страни” (Латур, Б., Реасемблиране на социалното С., 2007., 65).

Обществото нито като „организъм“, нито като „ситуация“, нито като „конструкция“ не е предпоставено за изследването, за всяко човешко действие – оформя се, конструира се в него и от него.¹¹

Ако приемем патоса на Кун, науката решава задачите, които по-неизяснен за самия учен начин му се „спускат“ от разума, от логиката. Но в крайна сметка ...от практиката. Според Кун „класиката“, т.е. нормалното състояние на науката се сменя с не-класиката- с революционния момент, когато изнамерените от учения решения престават да работят. Но днешната ситуация е особена. Просто решенията не се намират в зоната на предпоставено, предлогическото – базисно, интуитивно, онтологическо. Не се откриват, не се разбират. Просто ги няма никакви.

Точно тук идва радикалният конструктивизъм на фон Глазерсфелд¹² – ако решенията не се откриват „естествено“, те трябва да бъдат ...,изобретени“, тоест наложени изкуствено!

Това обстоятелство радикално променя „оптиката“ на изследователския интерес. Въпреки определена дистанция в тази теоретическа нагласа може да бъдат разкрити „следите“ и на марксовата идея за „производство на живота“. Основния проблем, осъзнат много преди Маркс и не оспорван днес е свързан с точката, в която обществото отново и отново „възниква от нищото“ като от една страна „наследява“ опита на предходното, но от друга „се произвежда“ като уникална жизнена реалност на хората, които са такива именно защото участват в това производство актуално и дейностно. Концептът „производство“ външно може да бъде отъждествен със станалия „класика“ конструктивизъм на феноменологичната социология. Но това е коренно различна стратегия на научното действие. Различието е фундаментално защото ученият не само „се доближава“ до „естествената“ ситуация, провокира нейната деконструкция и реасемблиране. Той непосредствено се включва в самия „жизнен производствен процес“, докато дори и най-радикалният конструктивизъм подменя естественото с изкуственото-организъмът с конструкцията, и ги оставя да определят живота на хората „отвън“. Но още от края на XIX век Ницше и Фройд подкопават тази убеденост на учения – „естественото“ – живият живот всъщност не се нуждае от рационални присадки. А когато те стават прекалено настоятелни – „се разболява“. В началото на XX столетие се оформя едно алтернативно на мисионерското инженерство на

¹¹ Латур, Б., Реасемблиране на социалното С., 2007., 11-19

¹² (Фон Глазерсфелд, Эрнст, Введение в радикальный конструктивизм, в: Вестник Московского университета, Серия 7, Философия, №4, 2001, с. 59-81) и Шchedровицки (Шchedровицкий, Г. П., Принципы и общая схема методологической организации системно-структурных исследований и разработок // Системные исследования: Методологические проблемы Ежегодник 1981. М., 1981.)

социалния учен – „терапевтично“ направление. Ученият-терапевт „драматизира“ конфликтните ситуации, за да могат участниците в такива ситуации сами да намерят решението като конструират успокояващи ги „архетипни“ сюжети и драматически колизии. Конструирането в рамките на тази терапевтична нагласа се редуцира до драматичното представление (Дж. Морено, Ъ. Хофман).

Тук „процедурите“ се оказват изключително продуктивни. Само че те не възстановяват естественото, а го произвеждат като стока за масова консумация. Точно това ги прави изключително популярни в модерната консумативна култура. Те представят как на „естествения човек“ да му бъдат подсказани модели на „консуматор“ в интерес на индустриалното производство, а не поради и въпреки „естествените“ му потребности. Подмяната е успокоителна, но не променя случилото се, отново възстановява парадигмата – да превръща живота в „голи факти“.

Терапията в каквато и да било форма не изчерпва промените, настъпващи в изследователската практика през XX-тото столетие. Защото включва в качество на технически-подръчно средство играта. Моментът на играта никога не е бил изключван напълно от познавателния процес, но основно се третира като удобно средство за „успокояване“ на тревожните състояния, в които изпадат „изследваните“ лица (Берн, Ерик, Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры, СПб, 1992, с. 51-60).

Противоречието е в това, че играта в рамките на научно дисциплинираното действие от една страна запазва мисията си „да осветлява тъмните ъгли на мисленето и да изгонва идоли“ (Бэкон, Ф., Новый органон Л., 1935), най-малко да ги „иронизира“, но от друга да произвежда принципно различни ситуации.

Влизаният в играта, без да осъзнава, създава принципно нова времева конфигурация на своето действие, оказва се „в друго време и на друго място“, без нещата да са се променили „обективно погледнато“. Става друг за самия себе си. Тази промяна може и да се възприема като болестна (Ницше), но решава проблемите по-най простия начин – подменя ги с напълно решими.

Решението, обаче, е изцяло изкуствено, защото предлага средства за поведение, моделът на което не идва от същите тези средства, а се произвежда в играта. С други думи играта променя ситуацията, като променя начина за осмислянето на житейския хоризонт чрез производство на съответните средства. Те са безполезни преди играта, но стават „естествени“ след нея. Това нито е прост, нито е безболезнен акт. Опитът на игрите подсказва, че не всички могат да се включат в играта, дори и да искат. Самото включване пак не е гарантиращо успех. А ефектът при всички случаи е тревожен-променя оптиката на всекидневното възприемане на житейските ситуации. Играта, обаче, може и да няма такъв тревожещ ефект, а да успокоява, дори да създава

нетривиални решения като стимулира колективното участие и иновация.

Настоящото изследване като използва именно игровата парадигма също не оставя нещата „завършени“- предлага на читателя да се включи в самия изследователски процес без да му гарантира пълен успех.

I.Идея за обществото

1.1. Утопията като основа за всяко мислене за обществото

Първо, множество спорни и уж неоспорими виждания, схващания за обществото не могат да не породят съмнение че всичките крият или направо декларират че обществото е ..утопия

Самата идея за общество не е бедна абстракция, а синкретизис, едно холистично единство на различни проекции към „реалността“ Без да има такава сложна, но заедно с това и проста форма идеята за общество не би могла да бъде това което е - нормата на организиране на насоченото към разбиране съзнание. Тук приемам основополагащата платонова концепция за идеалния свят, трансцендентен на човешките действия и околното им обкръжение. В областта на науките за общество, това някак не се приема, въпреки че всички основни идеи – фикции на тези науки са производни от този сложен и прост едновременно образ/дума/монолит „общество“.

Тук се обръщам и към Карл Манхайм. В изследването си на утопия и идеология , той остава в марксисткия коловоз и третира утопията като идеологическо образувание. Нещо повече като едно и също, но с различни проекции и линии на разгръщане-разбиране. И утопията, и идеологията, според него са „трансцендентни на битието“, не се съгласуват със съществуващото жизнено устройство¹³ Но докато идеологията като съвкупност от представи, „които de facto никога не достигат реализацията на своето съдържание, утопията, въпреки че остава трансцендентна на наличния ред за разлика от идеологията успява чрез своето противопоставяне на наличното обществено устройства да го преобразува доближавайки до своите представи.¹⁴ Манхайм тук отдава дан на марксистката версия на солипсизма. Има една единствена НАША действителност, в която сме обречени да живеем и да възпроизвеждаме в своето живеене. Та идеологията

¹³ К.Манхейм Идеология и утопия. В: ”Диагноз нашего времени”, Москва, „Юрист”,1994 г.,166-168)

¹⁴ (К.Манхейм Идеология и утопия, 167)

е дума за тази обреченост. Не само, че сме обречени да живеем обективно, но и не виждаме тази си обреченост.

Самата дума у-топия е един станал естествен ...неологизъм. У Платон, на преден план излиза идеята за държавата, като място, удържаща човека в единство въпреки дори и тогавашната му многообщност. Мор просто закрепва в езиковата практика това странно обстоятелство като НЕ – място. Собствено, ако мога да прочета Платон феноменологически, идеята за държавата наистина не се отнася до различни проекции на това нито в езика, нито във все същия живот на общността чрез и във човека. Това е феноменът на насоченото към разбиране на света съзнание. Този феномен – ейдосът – именно предшества на всяко говорене и мислене за обществото и предупреждава , че това , което се изговаря и се осмисля е възможно само чрез предшестваш НИКЪДЕ ТУК И СЕГА не намиращ се феномен на обществото. Самите уточнения и редефиниции – при Тьонис- примерно, не са възможни без да бъдат насочвани към предметността от ейдоси на обществото и общественото. Думата утопия ни предупреждава точно за тази „трансцендента” идея. Тя насочва без да се натрапва. „Утопичността” („митологичностна” в просветителското съзнание) на обществената конструкция е израз на някакъв фатален уплах от това, че реалното не е такова, каквото трябва да бъде според опита и потвърждаващи самите себе си практики. Че нещо не се покрива от шаблона на станалото, нещо продължава да бъде не станало. Нещо, което още предстои да стане чрез доближаването на думите към основополагащата идея за обществото като дом, като място на общностния човек, дори той и да не осъзнава тази своя уместност, дори не я иска и по този начин остава и неуместен и несвоевременен ...проект на човека, на индивида като такъв, самодостатъчен ,свободен и притежаващ естествени права и отговорности.

Тук безспорно идва и една съдържателно налична проекция на утопията като идея за културата, това практическо „построяване” на човека като отговорно същество, индивидуацията на което е невъзможна без усвояване на утопичната представа за обществото като хоризонт на действие с другите.

Как става това? Ако се върнем дори не към Платон, а към характерната му речева-диалогична практика, то именно изговарянето на идеята за реда и закона вече е прото-обществен феномен Устното слово, речевата практика сами по себе си предполагат фундаменталното обстоятелство-човекът никога не е сам. Не е сам дори в изключително индивидуалните си действия в самото говорене и изговаряне на думите и изреченията. И не само като разбиране и производство на смислите , които трябва да

бъдат възприемани от различни индивиди ЕДНАКВО като в тази смислова еднаквост се топят всякакви предметни различия. Концептуалното тълкуване на идеята за общество като речево произвеждано и речево реализиращо се начало се развива в рамките на феноменологическата мисловна традиция от Виготски, Дерида и почти забравения руски изследовател Поршнев¹⁵ Ще си позволя да представя идеята за ставането на общественото чрез и в човешкото говорене. Така езикът получава не само плоско-научното определение като знакова система , но и феноменологическо тълкуване , като намиращ се в никъде а в най-добрия случай между различни общностни проекции на човека. Хайдегеровият „дом на битието” получава своята собствена уместност и съвременност.

В гласа както смята Дерида, но и Поршнев, се сливат еднакво невъзможни заедно и в едно психофизически процеси и социалната им значимост. В речта, гласът именно като звук, произвеждан в гръкляна на човека, в устната му кухина и чрез движенията на устните и езика като телесен орган произвежда ...социалното. Другият и азът тук стават едно и също, защото говоренето не е „естествено” продължение на телесната физиология или животинското наследявано обучение. По точно според Виготски и Лурия за да проговори човекът трябва ...да млъкне, да спре да издава наследените животински звуци. Гръклянът, устната кухина, езикът, престават да бъдат животински и се произвеждат практически на ново. Но за Поршнев, и това плътно го доближава до идеите на Маркс – езикът и оръдията на труда всъщност е едно и също оръдие, инструмент за производство на блага и тялото, способно да ги консумира ... каквито и да са те. Езикът обръща несравнимостта на телесното в общо ментално състояние-разбиране, комуникация и въздействие, ефикасно за всички обществени човечи. Оръдието на труда прави същото със способностите на индивида да действа така, както действат останалите ..успешно, независимо от това какво конкретно е това действие. Поршнев дава образ на това двойко производство в образа- „дума-монолит”

Тук ще вмъкна един спомен за посещението ми в дома на сляпоглухонемец на руският психиатър и педагог Мешчеряков. Първото , което поразява при запознанство с дома и неговите обитатели е някаква странна и неопределена атмосфера. Но особено ми потресе първият човек, именно човек, слепоглухонемият възпитаник на дома. Неговото лице се оказва почти безформено с изместени и нямащи точно човешката мимика черти.

¹⁵ Виж В.Л.Виготски Мислене и реч, София, Наука и изкуство 1983, Б.Ф.Поршнев За началото на човешката история София, наука и изкуство,1981,Жак Дерида Гласът и феномена София,ЛИК,1996.

И като компенсация – изключително добра моторика. Тук нито гръклянът, нито устата нито езикът не помагаша. Слухът не контролираше, а зрението не насочваше. Всичко беше съвместено в ръцете и тялото, в тактилните сетива и мириса.

Къде тук е човекът, къде му е душата и къде му е съзнанието? Пак в речта, пак в езика, но не в наивно „естествените“, но културно произвежданите телесни органи, а в конструирани изкуствено знаци и техните носители – специални табла, сходни с днешния кейборд на компютрите.

Та в неопределеността на утопията се крие точно тази постоянна производимост като нова сетивната конструкция на общността и общностите, които ВЕЧЕ споени с плътна връзка на социалното/общественото.

Утопията освен, че подсеща за този тотално изкуствения характер на човешкото като обществено и социално е и терен, поле за производство на консистентни образи-смисли за обществото като основополагащо място на всички общи и особени качества на човешкото същество като обществено.

Тази постоянна типизация, терминологизация и „омъртвяване“ на живия език в думи и понятия, прави самото социално неразривно с това, което го „носи“ – с гласа и с постоянната му артикулация в множество „проби и грешки“ – в езикови игри, когато говорещия е подобен на футболиста, който играе свободно без да мисли според правилата налагани от самата игра като течащ практически процес на общуване, координация и кооперация (Витгенщайн).

1.2.Обществото като конструктор : ”естествено” и „изкуствено”.

Виртуализацията на живия живот окончателно разкрива обстоятелството, че общественото не е и никога не е било материално-предметно продължение на до-обществените и не-обществените предметности. Днешната технология, както вече говорят от четвъртата технологическа революция, окончателно разкъсва тази връзка чрез тоталното обизкуствяване на всичките съставки на общественото, превръща ги в речевите практики, в които самите органи са информатизирани и представляват езикови факти. Лего-конструктор, произвеждащ всичко от пластмаса е сполучлив образ на това обизкуствяване. Както вече днес се произвеждат органите на човека, а в недалечно бъдеще и самия човек.

Така в една метафора „общество-конструктор“ се разкрива изначално производствения му характер.

Тук обаче се сблъскваме с ясно противоречаща постановка за обществото като „живия живот” –Маркс. Според Маркс това е производство на оръдията за обществен живот. Но Това не е простото заимстване на предметите от природата, а изначалната им трансформация, откъсване от природата. Второ, това е производство на самия човек, на неговата обществена телесност ...чрез формиране на езика като основният инструмент за това. Тези предпоставки за разбирането на обществото на свой ред се обвързват с необходимостта от изясняване на самото това двояко производство.

1.3. ”Отчуждението” като базисна характеристика на всяко общество

Маркс в ранните си философско-икономически ръкописи 1844 г. разкрива по-дълбок смисъл на отчуждението като основно условие за модерната социалност. „В основа на това емпирически очевидно отчуждение стои отношението между работник и природа „Но работникът пише Маркс не може да създаде нещо без природа, без външния чувствен свят. Това е – онзи материал, върху който се осъществява неговият труд, върху , който се разгръща неговата трудова дейност, от който и с помощта на който трудът произвежда своите продукти. ...природата дава на труда средства за неговия живот в смисъла, че без предмети , към които се прилага трудът, е невъзможен неговия живот. И също така природата доставя средства за живот в по-тесен смисъл, като средства за физическото съществуване на самия работник”¹⁶Често този пасаж се третира като материалистическа визия за обществения живот. Но се пропуска едно обстоятелство. Природата е именно материал, който се „взема” за да бъде произведено нещо друго. И като резултат Маркс посочва , че „ колкото повече работникът с помощта на своя труд усвоява външния свят, чувствената природа, толкова в по-голяма степен той лишава себе си от средства за живот: първо, този външен свят все повече и повече престава да бъде такъв предмет , който би принадлежал на неговия труд, престава да бъде жизнено средство на неговия труд; второ, този външен свят все повече престава да дава за него средства за живот в непосредствен смисъл като средства за физическото съществуване на работника.”¹⁷Защо? Каква е причината?

¹⁶ К.Маркс Економическо-философские рукописи 1844 г. В: К.Маркс и Ф.Енгелс Сочинения , Т.42. с 162

¹⁷ К.Маркс Економическо-философские рукописи 1844 г. В: К.Маркс и Ф.Енгелс Сочинения , Т.42. с 164

„Досега, продължава Маркс, ние разглеждахме отчуждението на работника само от една страна, а именно от страна на неговото отношение к предметите на своя труд. Но отчуждението се проявява не само в крайния резултат, но и в самия акт на производството, в самата производствена дейност. Би ли могъл работникът да се противопоставя на продукт на своята дейност като на нещо чуждо, ако не би се отчуждавал от самия себе си в самия акт на производството? Нали продуктът е само краен резултат на производството. Следователно, ако продуктът на труда е отчуждение, то и самото производство трябва да бъде дейното отчуждение, отчуждение на дейността, дейността на отчуждението. В отчуждението на предмета на труда, само се завършва отчуждение в дейността на самия труд.”¹⁸ Хайдегер вече през 20 столетие също се обръща към проблема за отчуждението, като отчуждение на човека от самия себе си.

¹⁹То е продукт от техническо отношение към света. А същината на техниката, според него е „добивът”, доставяне на човека продукти за потребление и труда от природата. За разлика от Маркс, Хайдегер не ограничава това качество само с капитализма. Техниката, като добиващо отношение на човека към природата поражда риск за човека да остане само инструментално същество. За Хайдегер тази опасност не е частична възможност, а основополагаща. Техническото, „производственото” по начало трансформира „антропологическия” човек в „работника”, „консуматор”. В тези точки и Маркс и Хайдегер, всеки по-своему се доближават до разбирането на отчуждение като фундаментален акт на „очовчаване” на естественото, на природата, който не е ограничен само с капитализма, лежи в основа на самото човечество и човешкото, което „намира себе си” в добива и трансформация на природното в изкуственото.

1.4. "Отчуждението" като кооперация

Маркс дава един пример, който разкрива феноменологически план на кооперацията – това е едновременно и еднопосочно към определен резултат: съвместно действие на хората в единна пространствено-времева близост.

¹⁸ К.Маркс Экономическо-философские рукописи 1844 г. В: К.Маркс и Ф.Енгелс Сочинения, Т.42. с 164

¹⁹ М.Хайдегер, Вопрос о технике В: Новая технократическая волна на Западе. Москва, „Прогресс” 1986 г. с.45-66

Как се берат ябълки? По много начини , но има едно ограничение за да могат да бъдат конзумирани по-дълго, те трябва да бъдат взети в определено време и бързо! Това налага индивидите-събирачи да се „организируют“, а в случая съвсем елементарно да отидат в градината заедно и с една единствена обща за всички цел –зdravi и годни за пазене ..ябълки

Може ли, обаче, ябълките да се събират от отделни индивиди и в удобно за тях време? Естествено. Така го правят животните. Но това няма да позволи ябълката да бъде запазена и да бъде разменена за нещо друго. Т.е. да бъде отложено, така да се каже, физиологическото и потребление.

Необходимото условие за производството на тази по принцип нова, „откъсната от природата“ ябълка е съвпадение на времето за събиране и времето за узряване на ябълката. Това е невъзможно, ако действията на отделните събирачи не са обединени в едно пространство и време и не са извършвани по един и същи начин. Всъщност дори и в примитивната си форма кооперация именно отчуждава „природния материал от неговата естествена връзка с останалата природа го прави или недовършен, или неуспешен. . Без да има този кооперативен, иначе казано синергетичен акт, не е възможна никаква социалност. Първичното разделение на природата от обществото е локално е пределно конкретно. А това поражда необходимост от един вид проекция на принципа „единство на действие място и време“ във все по-широк пространствено-времеви ареал. А съответно на все нови и нови актове на отчуждение като социално разделения на труда Но с едно фундаментално условие - хората отново и отново да бъдат събирани и все по-репресивно в една все по-широка кооперация, според принципа на единството във времето и пространството.

Така кооперацията играе основна роля в антропо и социогенеза. Това единодействие и „единомислие“ обаче е трудно без да се оформи в общата интенционална нагласа, че светът го има и е такъв, какъвто трябва да бъде. После идеолозите - шамани, жреци и философи изпълват тази интуиция с различни мисловни конструкции пренасочващи естествената нагласа в различни направления.

1.5.Кооперация като дейностен процес.

Кооперацията преди всичко е взаимодействие. Тук обаче ще се сблъскаме с проблема за разбиране на действието и дейността. Взаимодействието може да бъде представено плоскостно – като низ от действия в пространство и време, свързан чрез комуникация.

В тази представа липсва важният момент на кооперацията – място. Днес множество взаимодействия се осъществяват дистантивно без участниците да общуват непосредствено. Дейността се оказва именно идеална конструкция, позволяваща действията да бъдат отнесени към определен резултат и определени средства за неговото постигане. Т.е. да бъдат уместни и своевременни.

Интересно разкриване на проблемната ситуация свързана с разбиране на това как става интегриране на отделните действия в единна дейност, дава Г.П.Щедровицкий чрез анализ на сложни организационни процеси в рамките на модерните едри производства.

²⁰Според Щедровицкий проектирането е такава дейност, която поставя пред проектанта освен технически и методологически проблеми. Именно този акцент дава важна основа за разбирането на кооперацията като дейностен процес.

Става дума за това, че проектирането излиза от рамките на индивидуалното действие.

В хода на научно-технологическа революция през 60-80 те години на миналия век проектирането се осъществява от сложни колективи, в които сътрудничат специалисти от различни специалности. И всеки един от тях внася в дейността на колектива своите собствени визи, знания, методи, а самият процес протича както последователно, така и ЕДНОВРЕМЕННО. Именно в тази точка възниква настояща необходимост да бъде разкрита кооперативната „съставка” на този колективно-дейностен процес, а като следствие необходимост от изследването на действия и дейността на тези хора.

Проблемът, с който изследователят се сблъсква в тази ситуация е липсата на необходимите средства и процедури за решаване на проблема. Т.е. тук се сблъскваме със ситуацията, описана от Кун като революционна. Но има и друг момент, който искам да подчертая. Собствено тук Щедровицкий стига до необходимост да се разделят действие от дейността на методологическо равнище.

Наглед, първото, с което започва методологическото решаване на проблема е представяне на дейността като процес. Но за да се върши работата в това направление е необходимо „дейността да бъде разделена на „парчета” във времето, а след това да бъде представена като цяло и да бъдат предложени процедурите.” Въпреки тази некритична нагласа, на никой не се удаде да раздели дейността на тези „парчета” или операции. Защо? „Защото има същностно различие между процеса и продукта.

Например ако се говори за доклада, то от една страна стои авторът му, който има

²⁰ (Тук е аналитично представен доклад на Г.П.Щедровицкий Теория деятельности и ее проблемы, прочетен през 1969 година Теория деятельности и ее проблемы - <http://www.fondgp.ru/gp/biblio/rus/98>)

съответната визия за цялото, което му позволява да разложи това цяло на отделни съставки. Същото би трябвало да прави и слушателят. Но такава възможност не му се предоставя в продукта, в текста. Нужна е особена работа ...интелектуалната кооперация, която никак не се редуцира до продукта и изисква нещо допълнително”.

Тук виждаме именно марксово разбиране на производството като производящо потребление веднъж като продукт, второ, като действие на потреблението и трето като новата потребност. Това производство обаче не е възможно без да се има предвид цялата кооперативна мрежа –производство, потребление, размяна и разпределение.

Другата трудност, според Шchedровицки - не е ясно кой и какво се явява като носител на дейността. С други думи тя би трябвало да „присъства” във всеки отделен момент и при всяко конкретно действие. В случай на конкретното действие на оператора на определен дейностен процес в даденото предприятие и при изготвяне на продукта ние би трябвало да представим целия процес с всичките му аспекти. Както и тези, които имат интерес към производството на дадения продукт, както и тези които би трябвало да станат неговите потребители. А това означава необходимост от прехода към все по-широки системи, т.е. към реконструкция на цялото кооперативно поле на дейността.

Ето защо подчертава Шchedровицки, ние трябва ясно да представяме към какъв материал трябва да бъде отнесена дейността и с какво можем да се ограничим.

Ако продължим тази процедура, ние се сблъскваме с парадоксален отговор – има само една единица, та единица, която обхваща цялото човешко съществуване. Кооперация.

По-точно кооперативната мрежа от действия и предмети с които се действа, цели, ценности и правилата, на които трябва да се подчиняват участниците и.

Тук се въвежда една нова понятийна единица –кооперативна мрежа. Става дума за това, че дори и най-примитивната и елементарна кооперация съдържа множество отделни елементи и съставки, които често изобщо не се свързват именно с кооперативния емердежентен ефект, или напротив свежда кооперация като набор от очевидни агенти и средства.

Днешната актор-нетуорк-теори дава една по-различна от тази на Шchedровицки реконструкция на интегративен характер на дейността третирана като мрежа от отношения , в които се включват напълно различни компоненти, само един от които е човек, който съвсем не е задължително е извършител на дейността, но един от моменти на нейната реализация.

Един от водещите представители на ANT (актор-мрежева-теория) Джон Лоу дава интересен и евристичен образ на „Кораб” като пространствен, кооперативно-мрежеви

обект. Според него „Корабът” интегрира в себе си целият свят на моряка. Корабът е пренесен в океана континент, страна, територия на усвояния, обживян свят. Така и го наричат – дом на моряка.

Според Лоу корабът е пространствен обект, който произвежда възможност от невъзможност, когато пространственостите се пораждат и привеждат в действие от разположените в тях обекти – именно с това се определят границите на възможното”²¹Корабът е пространствен обект, който създава възможност за живот в морето, в океана при пълната невъзможност за това. Това става благодарение на огромната мрежа от отношения между кораба и континента, между тези, които са създали кораба и тези които го управляват след това, както и този който го чака „на другия” бряг, неговите стоки или известия, пренасяни от кораба заедно с хората и товарите. „Като е известно, пиренейската мореплавателна техника – новите кораби и новите практики на навигацията – са изиграли ключова роля за колониалното доминиране на Европа, отбелязва Лоу. Христофор Колумб се е добрал до Централна Америка през 1492 г., Васко да Гама е стигнал бреговете на Индия през 1498. Описанието на корабите, използвани в ранните периоди на експанзията, позволява да бъдат посочени няколко технически особености. Тези съдове са били удобни за управление (мобилните кораби са могли бързо да се преориентират при смяна на вятъра); относително защитени от абордаж (дори атакуващите и да са успявали да влязат на борда, ги е посрещал смъртоносният огън от укрития на носа и кърмата); автономни (благодарение на напредничавите техники за навигация, които са позволявали на корабите да се отдалечават на значителни разстояния от земя и да се ползват от всичките предимства на попутни ветрове и течения), а също така са притежавали съществени транспортни възможности и са били обслужвани от немногобройните екипажи (т.е. за разлика от корабите с весла са могли да остават в морето с месеци). Ето защо в картината на ранната португалска и испанска експанзия особено място заемат огромните кораби – галеони –, които са излизали в морето и са прекарвали в плуване до осемнадесет месеца, и са се връщали (ако са се връщали) с товар от специи или с нагребено злато. „Ако” – защото въпреки успеха на тази нова мореплавателна техника с нейните оригинални кораби и приспособените към новите условия навигационни технологии, корабите са потъвали, губили са се, а техните екипи

²¹ (Law, John, Objects, Spaces and Others, in: Theory, Culture and Society, Nr. 5/6, 2002, p. 3-4, <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/papers/law-objects-spaces-others.pdf>).

са загивали от глад и тропически болести. Както са казвали португалците: – ако искаш да се научиш да се молиш – отивай в морето”. Има обаче още едно условие за да бъде корабът именно кораб, а не дървена или метална конструкция-вещ – отношенията между него и свързаните с него обекти трябва да остават устойчиви и всичко да стои на свое място. Щурманите, враговете-араби, ветровете и теченията, екипажът, складовете, оръжието – ако цялата тази мрежа запазва устойчивостта, корабът ще остане кораб, той няма да потъне, няма да се превърне в трески, няма да бъде превзет от пиратите и враговете докато екипажът му не е сломен от болестите или глада. Това отбелязва и Б. Латур, който определя подобен род мрежови обекти като „непроменящи се мобилности”^{22 23} Всъщност това са конкретни кооперативни мрежи. Става дума за това, че дори и най-примитивната и елементарна кооперация съдържа множество отделни елементи и съставки, които често изобщо не се свързват именно с кооперативния емердежен ефект, или напротив свежда кооперацията като набор от очевидни агенти и средства.

Днешната актор-нетуорк-теори дава една по-друга реконструкция на кооперативна мрежа интегративен характер на дейността третирана като мрежа от отношения, в които се включват напълно различни компоненти, само един от които е човек, който съвсем не е задължително е извършител на дейността, но един от моменти на нейната реализация.

В тази теоретическа метафора се разкриват фундаментални характеристики на дейността като кооперативен феномен. Най-същественото е, че „голата” предметност не е самостоятелна, различна от дейностния процес. Тя и е този процес. Иначе казано нито корабите нито стоките нито моряците не са такива извън дейността, която ги интегрира в една непроменящата се мобилност. И само чрез установяване на кооперативната предзададеност може да се говори за тези предмети като относително самостоятелни „носители на дейността”

1.6. Два типа обществото- непроменящата се мобилност и втечнената съвременност – изходната хипотеза

Отчуждаващата основа на кооперация е двупосочна. Първо, кооперацията извлича, отчуждава природата като я „добива” за едно неприродно функциониране. „Овладеява” природното.

²² (Лоу, Джон Обекты и пространства „Социологическое обозрение” Том 5. № 1. 2006).

²³ (Латур, Б., Реасемблиране на социалното С., 2007.)

Второ, кооперацията отчуждава и така откъснати от естествените си основания „обществен живот“ .. и от самия него, форматира и пренасочва го към господство вече не само и не тъкмо на природата, но и на самото общество, постепенно в един дълъг времеви интервал окончателно трансформира така вкопан вкоренен в място и време феномен в нещо различно, подменя ги с напълно изкуствени инструменти, в които се фиксира един вид оптимум в различни ситуации за тяхното ползване –това са т.н. природни закони, откривани от знанието А те не са нищо друго освен успешно повторемите кооперативни интенции към предмета

Тук и място за пределно общо, но отговарящо на двата плана на кооперацията определение на два обществени типа. Според Макс Вебер подобни типове са един вид удобни познавателни конструкция за да бъдат задържани именно съществени характеристика на наблюдаемото.

В основа на анализа и формулиране на хипотеза на последващия анализ на проблемите в съвременното българско общество

Първата е тази на непроменяща се мобилност (Латур), а втората на втечената съвременност ²⁴.

На пръв поглед това са класически – традиционална и модерна социалности. Но това нито са точни, нито евристични нагледни за двата типа кооперативни мрежи. Преди всичко те не са исторически стъпала, етапи в общественото развитие Първичността на непроменяща се мобилност е в това че тя, ако може така да се изрази, „изяжда“ природната даденост, нихилира я. Вторичната „изяжда“ и нихилира вече самата социалност. Въпреки че между първата и втората стои революционен, катастрофален разрыв, те остават налични и в тази им наличност се коренят основните проблеми и конфликти на глобалното общество. И в степен , в която и българското общество вече „се поглъща“ и неговите проблеми.

1. 6.1 Властта като базисно качество на кооперацията

Отчуждението като производствен акт е по начало репресивно. То именно откъсва предпоставки за обществения живот от тяхната естественост и прави ги „чужди“- предмета на производящата агресия от страна на кооперираните индивиди. Тук има парадоксално съвместяване на несъвместимите реалности. Тази преди и тази после кооперативния акт. Едната не е основание , а другата не е продължение Помежду им е разрыв, които и е основен производящ ресурс на обществеността. В него е това, в което

²⁴Зигмунт Бауман Текучая современност СПб, Питер, 2008

Маркс намира основание за собствено общественото производство. Работната сила. Работната сила, работоспособността, на пръв поглед е абстракция на множество работни агенти, общото им качества да са производители на нещата, нужни за производство и потребление не на конкретните индивиди, а именно тяхната способност да участват в обществените отношения и дейности.

Но зад тази им способност лежи задължително, навсякъде, където има общество принуда. Тази принуда именно произвежда ресурс като съпротива и активност на индивида извън кръга на „неговите собствени потребности”. Първо, защото изобщо го лишава от такива, ако е социален агент. Именно властната енергия на кооперативен акт и процес произвежда това „универсално” качество на ръцете и телата на конкретните индивиди да произвеждат нещо, което на тях непосредствено не е необходимо.

В същия пример за ябълката, индивид не се нуждае от кооперация за да задоволи моментното си чувство за глад. Но той бива принуден да забавя, да пренася задоволяване на това „естествено” чувство във времето и пространството. Така че всяка дори и най-примитивна кооперация, обществена дейност изобщо е властна конструкция. Тук не казвам нищо ново.

Мишел Фуко смята, че „онова, което характеризира отношенията на властта, е начин на действие, който не толкова влияе пряко и незабавно върху други хора, а върху самото им действие. Действия върху действията възможни или реални, бъдещи или настоящи”. В същото време „само по себе си отношението на властта не е открито насилие или тайно съглашение. То е съвкупност от действия върху други действия: то влияе върху възможното поле, в което вписва поведението на действащите субекти: то подканва, подтиква, отблъсква или затруднява, разширява или ограничава, поражда по-вече или по-малки вероятности; но то винаги е начин на въздействие върху действащи субекти, доколкото те са активни и способни да действат. Действие върху действия”.

Трябва да отбележа, че това разбиране на властта от Фуко всъщност е методологическо основание да разглежда властта в модерното време. Всъщност това което основава властта остава за него безусловна предпоставка на всякаква власт. Той визира обаче, че „ в основата си властта е не толкова сблъсък между двама противници или ангажиране на единия пред другия, тя е управление. На тази дума трябва да дадем широкото значение, което тя е имала през XVI в. Тогава тя се е отнасяла не само до политическите структури и ръководството на държавата, а е посочвала и начина за ръководене на поведението на индивидите и групите: управление на децата, душите, общностите, семействата, болните. Тя не е покривала само институционалните и

законните форми на политическо и икономическо господство, но и повече или по-малко осмислени действия, целящи да повлияят на възможността за други действия. В този смисъл да управляваш означава да структурираш полето за възможното действие на другите. Присъщото следователно за властта отношение не е насилието или борбата, нито договарянето и доброволната връзка (които са просто инструменти), а това своеобразно действие, което не е военно или юридическо – управлението”.

Този извод концентрира вниманието върху ВЕЧЕ обособяващото се самостоятелно осъществяване на властта именно като управление. А това ни води именно към „вторичната”-модерната визия за властта.

Фуко, обаче, генерализира това конкретно-историческо състояние и вид на властта. Като типизира отношение на властта, той дава три разреза, които не бива да бъдат смесвани.

Първо, „Най-напред от властта трябва да извадим онази част, която се упражнява над нещата и ни дава възможност да ги променяме, използваме, потребяваме или унищожяваме - тази власт се отнася до възможностите на тялото или инструментите. Нека кажем, че това са "способности”.

Собствено властта „не са тези „способности”, защото, те не са власт, защото властта се характеризира с отношения между индивиди и групи”.

Второ, „ако говорим за властта на законите, институциите или идеологиите, ако говорим за структури или механизми на властта, то е само дотолкова, доколкото се предполага, че "някой" упражнява властта си над други. Понятието "власт" бележи отношения между партньори (под това нямам предвид игрови правила, а най-общо съвкупност от взаимнопородили се и противоборстващи си отношения)”.

Трето, „Отношенията на властта трябва да бъдат отделени и от комуникационните отношения, които предават информация чрез езика, знаковите системи и всеки друг символичен посредник. Да общуваме, означава да влияем върху другия или другите. Произвеждането и разпространяването на знаците може да има като цел или следствие ефекти на властта, но те не са част от тях. Отношенията на властта, независимо от това дали минават или не през комуникационните системи, притежават собствена специфика”.

Така според Фуко не трябва да се смесват „отношения на властта”, „комуникационни връзки” и „обективните възможности” . Но същевременно той прави уговорка: „Става дума за три типа отношения, които винаги се припокриват частично, подкрепят се

взаимно и се използват едно друго за средства”. Мишел Фуко ²⁵Всъщност в рамките на базисната социалност властта е интегрална основа за кооперативния обществен процес, необходимото му условие и основание. И като такава тя ограничава и самата социалност до пределите, ...където е власт. Базисната кооперативна мрежа дори и в най-елементарната си форма вече включва важни „неподвижности”, мобилността на които всъщност реализира техните позиции и места в кооперативно-дейностния процес. Важното е именно слятост, невъзможност участниците в дейността, предмети и тела да бъдат същите извън непосредствения конкретен дейностния процес. Именно тази неразделност прави това, което и Маркс и Хайдегер определят като анихилиране на всякакъв вид предпоставки. Не става дума само за теоретическа идея. Антропогенезата показва, че човешкото е свързано с поэтапно изчерпване и трансформация на предходната биологическа телесност.

Б.Поршнев разкрива триединство на тази радикална трансформация, която прави невъзможно всякакво връщане към предпоставки, било то природни, било то социални. Човешкото в най-дълбокия смисъл е резултат, продукт и ефект на емерджентния скок, който създава новото не като постепенното му израстване, а като ..катастрофа.

Камъкът не просто се взима готов , но най-малко се взима чрез избор на множество подобни чрез многовековните и хилядагодишните проби и грешки. Казват, че в една китайска пещера е горял огънят, изкуствено запален и поддържан 500 хиляди години. Човешкото тяло също се формира милиони години и като резултат има индивид, който не може да оцелява на база на своите природни дадености, нуждае се от кооперативна връзка със себе подобните. Чрез културата. Може да се каже , че културата е начин за поддържане и възпроизводство на непроменящи се мобилности на кооперативните трансформации

Често в това отношение, както вече е било показано по-горе, се очертава ролята на езика, на първичните знакови системи, свързани именно с телесната трансформация на индивидуалните физиологически дадености, на тялото на човешкия индивид.

Основния проблем в така очертаната слятост на властта и кооперация е разделението на труда. Как е възможно то в условия на плътната телесно-комуникативна интеграция на обществото именно като тяло на съвкупния дейностен процес. В тази връзка има смисъл да бъде разгледан един от „вечните” въпроси –този за приоритета или на материалното, или на идеалното в човешкото общество. Самото поставяне на този

²⁵ (Le pouvoir, comment s'extefce-t-il , et H.Drayfus,P.Rabinow, M.Foucault:UN parcours philosophique, Gallimard, 1984, p.308-321. В превод на В.Градев в: Мишел Фуко , Генеалогия на постмодерното, С.,1992)

процес преди хилядолетие е белег на започващото „разпадане” на базисния кооперативен контюниетет. Действително собствено кооперация е ейдос на всички възможни в нейните рамки събития, действия, колизии и конфликти. Но той не е нещо преди или над кооперативната мрежа, той е самата тази мрежа. И съвсем не е случайно феноменологическата рефлексия отказва да третира „голите” факти като сами по себе си.

Не е случайно и Шchedровицки подчертава че дейността не може да бъде представена чрез разрязване на цялото и последвалото на тази вивисекция подреждане на „отделните актове”, „действия” „цели и мотиви”.

Това е единство на място, време и действия, които се извършват от различни индивиди по един и същи начин, които се представят като територия, място и време. Нужно е за да бъде вътрешно контролируемо това триединно производство на оръдията, телата и знаците да бъде реализирано на сравнително постоянно място, когато съответните средови характеристики на мястото на дейността служат за нейното стабилизирано, именно „непроменящото се” възпроизводство. Тук само при условие на предметното наличие на „познато” място могат да бъдат осъществяване определени действия с определени предмети. Тук е важно отново да се върнем към разграничаване на теоретическото ниво между действие и дейността. Действието е такова само ако е интегрирано в кооперативния дейностен процес. Това става чрез ритуализация и втвърдяване на действието с определен предмет и за постигане на определен ясно фиксиран ефект, което едновременно получава и знаково-афективен израз и образ. Днес тази формализация често се представя като навици, способности, които се оформят като че ли от само себе си. Но именно чрез повторение на едни и същи действия за постигане на едни и същи резултати ..от различни индивиди. „Развитие” на социалността в случая е именно разгръщане на кооперация върху новите територии, тяхното „колониизиране”, което се сблъсква с нещо като дейностен дефицит. За усвояване на новата територия наличните ритуални схеми и конфигурации се оказват неефективни. Същото се случва когато отделните общности се сблъскват и са принудени да се конкурират в борба за територия. Се нуждаят от съответната трансформация.

Фрейзер, дава едно евристично тълкуване на мит за „Цар Едип” от антропологическа гледна точка в „Златната клонка”. Тук виждаме проява точно на този дейностен т.е. властовия дефицит. Това, което Фрейзер определя като примитивно общество не познава отделната социална позиция на властника. Но в момент на криза, на

изчерпването на ресурса , произвеждан от властната репресия на социума върху индивида, се търси именно иноватор, способен да намери решението. Но съдбата му е трагична. След като направи необходимото той престава да бъде нужен, става опасен и бива отстранен –изгонван или убит.

Маргарет Мид разказва за интересен обичай/ритуал в Папуа-Нова Гвинея. Различни локални общности се сблъскват в определени моменти поради ограничаване на площите , където могат да пасат своя добитък. За да бъдат решени такива конфликти се провеждат ритуалните сражения, в които не се допускат смъртоносни действия Но време от време те все пак се случват Тогава извършителят бива изгонван. Но с течение на времето, слух за неговите възможности стига до различни общности, локално ограничени с планинските територии. И тогава те пращат към изгонения , живущ в крайбрежните райони посланици, които го молят за определено възнаглаждение отново „да направи грешката” при решаване на поредния конфликт.

Фуко, който е именно структуралист, и затова придава на знака особена значимост и самостоятелност. Но именно гласът и речта лежат в основа на сложните знакови образувания. Както подчертават и Дерида, и Поршнев гласът е заповед, дисциплинираща агентите на кооперативния процес. Чрез знаковите мрежи , които съвсем не се изчерпват с езиковите индивидът се интегрира именно в общността (комюнити) на физиологически индивиди.

Всъщност първичните знакови компоненти на социалната дейност са именно емоционални състояния, които са тясно свързани и с гласа – като знак за опасност, знак за определено действие, заповед, така и стимулатор на тази „колективност”, която всъщност и е емерджентен ефект на сътрудничеството между отделните индивиди в рамките на общата кооперативна мрежа , праобрази на песни, митове и прикази. Както и на ритуалите като „непроменящи се” мобилности. Ритуалът не просто повтаря дейността като вид обучение. Това е носител на сложната взаимовръзка и взаимоотношение между природните и културните, изтръгнати от природното компоненти. Знанието също е комуникативния образ на оформилите се в процес на хилядолетия и столетия живи навици не само за боравене с оръдията, но и ориентация в сложната мрежа от отношения. . Важността на това комуникативно образувание води до много раншно специализиране на особени дейностни ситуации и техните специализирани агенти

Така постепенно се оформят определени групи индивиди, които са „чужди” на оперативното тяло, но необходими то да оцелява в трудните ситуации. Платон даде обобщен образ на тези позиции-войн , мъдрец и майстор.

Откъсване на ритуала от тази сложна мрежа е знак за „втечняването” на „непроменящото се”, на „омъртвяването” на живия дейностен процес.

Но разделянето на културата на „материална и „духовна” е продукт на вече модерната рефлексия. В базисната кооперация комуникативно-знаниев план е неразривен от предметно-инструментален. Защото всичките тези „компоненти”, „разрези” и „планове” са инструментали продължения на кооперативния ейдос.

1.6.2. Втечняваща социалност: Човешкото като граница на базисната социалност, която не познава „човека” и „човешкото”.

Според Фуко , човекът е „неотдавнашното изобретение”

Именно модерното произведе това съзнание за човечността. Хуманисти, предтечи на Новото време изтръгват индивида от общностните граници и натоварват го с цялата човечност. Но днешното време показва схематизма на тази човечност. Нито „човекът” се побира в този освободен индивид, нито индивидуалността днес еменципирана от човешкото му пречи.

Това , което днес се определя като индивидуация е компромис между тази всеобща , криещ се във всяко едно нещо , включено в мрежата на кооперативните актове власт с конкретното присъствие и участие на множество важни сами по себе си обстоятелства в личната съдба на произвеждания по този начин индивид.

Това, което днес се приема като власт също е вид индивидуация, но не на действие, а на властното му условие-кооперация. Не е случайно властта се свързва със силата, концентрираща и насочваща и действията на индивиди, към не тяхна а „на всички” цел. Именно властовата репресия конфигурира целия целеви хоризонт на общественото, без да е нечия! Фуко вижда в това конгруенция –сближаване и спояване на агентите на социалното взаимодействие. Без някой да нарежда действието на агента се интегрира в дейността на цялото. Нещо, което се вижда в конвейера на Форд. Това , което се възприема като власт е вид нареждания , в позитивитката традиция , констелации и конфигурации на конкретните агенти, към отчуждащите от кооперативните си ангажименти агенти е конституиране на общественото тяло. То е тяло само поради

интеграция на множество телесни компоненти на обществеността чрез кооперация .
 Във всеки момент на прекъсване на кооперативния акт това тяло се разпада, се
 анихилира.

ВЛАСТНАТА конкуренция – е основа на това, което днес се определя като позиция,
 статуси. Но в тяхната рационална технологична предметеност. Иначе властовите
 позиции се формират пак върху репресивно ирационални – главно либидо конфликти
 Ако се освободим от банално терапевтически визии за Фройд, то именно той разкрива
 дълбинната връзка между властната репресия на кооперативното върху индивидуалното.
 Тьонис в известна степен институционализира тази либидозна енергия на протеста и
 ресурс на производството ..в пряк смисъл на Маркс, като производство на
 непосредствения живот на индивида. Всъщност Юнг развива тази рационална
 реконструкция на властната агресия на кооперативното, на разрива между овладяното и
 подлежащо на такова като типология ..на съпротива. Интересна в тази връзка
 постановка на Хайдегер за нищожността на човешкото (и общественото). Съвсем не е
 случайно и това, че нищожността на човешкото недвусмислено се свързва с модерното
 , новото време. „Новото време е ново не защото, е близко до нас във времето, а защото,
 за да се утвърди, то е длъжно винаги да третира себе си като „ново“ -пише той
 ...Картината на света не се превръща от предишната средновековна в нова, но самото
 обстоятелство, че светът изобщо става картина, характеризира съществуването на Ново
 време. ...Новостта на това явление е в това, че човекът... завладява това положение като
 изградено от него самия и преднамерено го задържа, заемайки го веднъж, осигурява го
 за себе си като база за максималното развитие на своята човечност. Само тогава изобщо
 възниква такова нещо като положението на човека. Начинът, по който човекът би
 трябвало да се поставя по отношение на предметяваното също, той слага в зависимост
 от самия себе си. Започва онзи вид човешко съществуване, който завладява цялата
 сфера на човешките способности в качеството на пространство, вътре в което се
 набелязва и произвежда овладяването на същото като цяло. Времето, определящо се от
 това събитие, е ново не само при ретроспективния подход в сравнение с предходното,
 но и самото себе си нарочно полага като ново“.²⁶Маркс десетилетия преди разкрива тази
 основа на модерното общество в Капитал. „Едрата промишленост разкъса булото,
 което е скривало от хората техния собствен обществен производствен процес и е
 превръщало различните стихийно обособили се отрасли на производството в загадки

²⁶ (Хайдегер, М., Время картины мира. В: Современные концепции культурного кризиса на Западе. М., 1979, с. 224.)

един за друг и дори за посветения във всеки отделен отрасъл. Нейният принцип — сама по себе си и на първо време, без да държи каквато и да било сметка за човешката ръка, да разлага всеки производствен процес на съставните му елементи, създаде напълно модерната наука технология. Пъстрите, наглед несвързани и вкостенели форми на обществения производствен процес са се разпаднали на съзнателно планомерни и — съобразно с желаните ползени ефекти — систематично обособени приложения на природознанието. Технологията откри също така и малкото големи основни форми на движението, в които въпреки всичкото разнообразие на употребяваните инструменти по необходимост протича всяка производителна дейност на човешкото тяло — също както механиката въпреки най-голямата сложност на машината не се заблуждава относно това, че всички те са постоянно повторение на простите механически сили. Съвременната промишленост никога не разглежда и не третира заварената форма на даден производствен процес като окончателна. Затова нейната техническа основа е революционна, докато тази на всички по-раншни начини на производство е била по същество консервативна. С помощта на машините, на химическите процеси и на други методи тя постоянно извършва преврати в техническата основа на производството, а заедно с това и във функциите на работниците и в обществените комбинации на трудовия процес. С това тя също така постоянно революционизира разделението на труда вътре в обществото и непрекъснато прехвърля маса капитал и маса работници от един отрасъл на производството в друг. Така че природата на едрата промишленост обуславя смяна на труда, преливане на функциите, всеотраслова подвижност на работника.”

²⁷Но днес самата модерност (Бауман, Бек и други) като че ли се изчерпа в една глобална машина и на свой ред „се втечнява”

Българското общество дотолкова, доколкото все още може да се говори и да се мисли за него като такова е включено в този глобален процес дори не на втечняване, а на смилане на всички все още оцелели базисности- непроменящи се мобилности. И както в локален така и в глобален план това е във висша степен конфликтното място, място, където се разрушават, дори се взривяват всички нишки, връзки, събития, които би трябвало да се вършат „от само себе си” благодарение на базисните си кооперативни мрежи като базисни структури на всекидневния живот(Щюц).

И така –модерното е израз на фундаменталната трансформация на властта, чрез индивидуация и диференциация по начало слети и интегрирани в едно обществено тяло

²⁷ (К.Маркс,Капитал, т.1 с.493-495)

моменти на живот на това тяло. Спенсър дава теоретическа схема на това в своя модел на обществото изобщо. Но това не е така. Става дума именно за деконструкция на началното телесно-природно основание на обществения процес на отделни планове структури, институции, алфавити и правни норми. И друго, модерното за пръв път се опитва да осветли (Бейкър) тъмните ъгли на съзнанието да ги представи в качество на ценностите като дълбинно основание на видимите технологични, институционални и семиотически планове на това деструктурирано обществено тяло.

Би могло метафорично цялата тази деконструкция да бъде представена като тотално дистанциране на отделните моменти на цялото, тяхното определяне и „самостоятелно“ живеене във вида на инструментално-предметното, институционално и знаково като различни видове власт. Но също така това дистанциране от самото себе си (Хайдегер) на обществото е израз на все по-ясно очертаващата се дистантивност в действието спрямо дейността – автономизацията и еманципацията им в студената и абстрактната реалност на модерната обществено, така добре описана от Г. Зимел в „Големият град и духовният живот“²⁸ Именно той въвежда в социологията внимание към афективната страна на общественения живот в града. Докато самият град от самото начало остава основен агент на обществените промени, животът в града най-ясно и чувствително разкрива проблемите на модерния живот.

„Психологическата основа, пише той, върху която се откроява типът индивидуалност, пребиваваща в големия град, е рязкото повишаване на нервността на живота, произтичаща от мигновената и непрекъсната смяна на вътрешни с външни впечатления. .. Трайните впечатления, нищожността на различията между тях, привичната регулярност на протичането им, както и на нахлуващите техни противоположности, амортизират, така да се каже, в много по-малка степен съзнанието, отколкото мигновеното насладване на редуващи се образи, рязката промяна в отстоянието на онова, което човек обхваща с един поглед, неочакваността на натрапващи се импресии. ... Решаващото е, че градският живот е превърнал борбата с природата за прехрана в борба за човека, че желаната печалба се осигурява вече не от природата, а от човека. Базисната социалност е телесно слята и е непосредствена общественост – преките връзки и отношения правят я стабилна въпреки на множество потресения, грамадните премествания и страшни епидемии. Слятостта наглед е характерна само за т.н. примитивни общества. Но в действителност до късното средновековие тя е основа на

²⁸ Зимел, Г. 2001. Големият град и духовният живот. Социологически проблеми, 2001/1-2.

най-сложните социални конфигурации, главното качество на които е непосредствен телесно-предметен характер. Фуко подчертава това като говори за «представителна» власт, представяна телесно във фигурата на властника. Именно неговата плътност и телесност се определя и определя същият характер на отношенията на властта като репресия и подчинение. Но както вече показах това представителство има «временен» характер, то е свързана с преки телесни борби и отстранявания, зашрепвани от ритуала и колективно безсъзнателно, определяно днес като традиция.

Модерността разкъсва този порочен кръг на борби и подчинения чрез еманципация на духовното чрез знаковото му предметяване. Едно от началата на модерното е технологията на печата.

Другото е еманципация на духовните «професии» от непосредствено жизнена обвързаност с групи индивиди. Това го описва Макс Вебер като представя в основата им вече не индивидуално телесно и духовно обвързващо – дълг като нравствена норма и конституция на съответните професии.

В случая пак имаме изява на тоталното отчуждение на духовното от непосредствения живот и последващата му идеологизация, т.е. ситуативно обвързване с отново безлични групови интереси и мотиви. Самият интерес е именно деконструкция на общинно-непосредствено световъзприятие в локални целеви хоризонти, които вече не са общи, а «индивидуални». Рационални, контролируеми от индивида мисловни, а главно мотивационни процеси. И така нататък.

Модернизацията не е едномоментен исторически акт, това е акт който като започва от нищожността на човешкото, вплетено в общинно телесния континуум, така и продължава със същата страст и агресия да «втечнява» и да разлага дори новооформилите се констелации на общественото в целия им план – от телесното, институционалното, рационалното, веществено-предметното.

1.7 Традиция и иновация.

Важно е колкото и да е парадоксално, че условие за модерното е непоклатимостта на културната традиция. Защото традицията като такава разрешава новото само като повторение на добре познати, «стари» неща. Множеството ритуални практики целят само едно нещо, да включат промените, хаотичните «случки» в стабилната традиция, да ги подредят по вече известен начин. Новото като такава е страшно, то е поличба за неприятни събития, защото сблъсква хората с неподредената реалност, с хаоса.

Времето е традиция защото само културата “закрепва” различните действия на хората в една или друга схема, поставя ги едно след друго. Традицията наистина “скована”, ограничава свободата на човека и по този начин го защитава именно чрез отчуждаването му от самия него .

Културата по принцип е консервативна, инерционна, защото пази опита на поколенията, ориентира живите по отношение на заобикалящата ги реалност според образци на успешни, на полезни действия, извършени от “мъртвите” - от предходните поколения - и “отрязва” всичко друго. Така традицията е базисна „небиологическа” памет. Ако човекът “не помни” или не знае как да действа, живата реалност се разпада за него, става “непослушна”. По-неумелите изразходват много повече енергия от майсторите при изпълнение на едни и същи дейности. Това, което “свързва” действията във времето е традицията. Ритуалът.

Всъщност именно ритуалът е обобщаваща множество специфични моменти в една мрежа от наглед несвързани помежду си фрагменти, и се явява като праобраз на модерната машина като „социално устройство” защото предлага особени средства за контрол – санкции, които помагат на хората да запазват предимствата на сътрудничеството. Одобряването или наказанието поддържат необходимо ниво на сътрудничество между хората защото маркират границите, в които то остава ефективно, води до успех. И именно санкции и ограничения , които се интериоризират от традиция по сетивен, колективно „безсъзнателен” начин – ирационално и афективно. Машинното тук е именно принудителното закрепване на индивида в кооперативното взаимодействие. Така традицията по същество е исторически първо „дисциплиниращо устройство”(Делъоз).

В тази връзка културата често се разбира като особено умение, /техника, изкуство/ на индивида "да се владее", да отговаря на твърде различни, често пъти противоречиви, конфликтни изисквания и влияния, идващи не само "отвън", но и "отвътре". Както позицията на индивида в кооперацията, така и символичната му роля и образ в комуникацията му с другите винаги му се натрапват принудително като „роли”, „статуси” и „позиции”.

Начинът е прост - да се повтарят действията от една кооперативна мрежа в съответната мрежева среда в други обстоятелства. По този начин индивидът се включва, "вгражда се" в съответното социумно пространство въпреки и независим от предходния му опит . Позитивисткото социално знание прави нещо ..иновационно. Легитимира традицията като универсален тип взаимодействие и по този начин го изтръгва от неговата мрежа и

прави средство за взривяване на същото Т.е.позитивното социалното знание извлича уж напълно модерните –роли, статуси, санкции именно от ...традицията.

Наистина „системните” представи на модерната социология се концентрират върху постоянното възпроизвеждане на дълбинния конфликт, когато всички жизнени прояви на индивида са едновременно и "свои", и "чужди”. Те са, от една страна, свои, защото той самият ги създава и проецира навън; но от друга страна, те са и чужди за него, тъй като макар и да възникват във и посредством, активността му, те не са “естествено” принадлежащите му индивидуални качества. И този парадокс, това противоречие се сменя чрез специфичните културни навици и умения, синтезира се чрез тях в една особена, уникална за всеки индивид организация на жизнения му свят, където той се намира "у себе си" - но и "заедно с другите". Но точно такова възпроизводство е характерно само за традиционалните общества. Модерността като ги „извлича” така да се каже от контекста прави ги „механически устройства”, валидни универсално. Целта е да бъдат използвани за индустриалното производство на модерните индивиди за универсалното машинно производство, в т.ч. и на самите себе си.

Модернизацията наглед „втечнява” точно този род мобилно неизменни ситуации. Но всъщност изземва” ги от „наивния”, дори „невинен” свят на общината, на „запечатаните” в сетива на нейните членове норми и заповеди, както и респект, към мерките, които общината социалност прилага за да бъдат „върнати” или безнадеждно изхвърли в страшен с неподвластността си външен свят. Това става по един „естествен” за прогресистите път-усъвършенстване и универсализиране на инструментите - оръдия, навици и стратегии за одомашниване на природата и , естествено, на звуците и знаците в музиката и театъра.

Но тук се съдържа основният иновационен потенциал на тази инструментална еволюция. Както го казах в културен план такава иновация е невъзможна. Но в реалните обстоятелства пренасянето на оръдията, уменията и втвърдени в традиция норми и правила е свързана с тяхното „пригаждане” към новите условия. Това пригаждане може да става интуитивно е подсъзнателно с метод на проби грешки и с висока цена на неуспеха. Така това наглед механично повторение на традицията е основната предпоставка на модерността. Именно този механизъм заляга в основа както на индустриалното развитие така и на научното дирене. Така тези инструментални посредници в общуването и съвместното производство на живота „технически” чрез цялата тази номенклатура на „втвърдените” предмети , средства и практики за ..”всеобща употреба”, т.е. употреба или от повече лица от една общност, или за пренос

на умения да се борави с тези инструменти „автоматично”, по навик, защото по сила на съвършенството си вече не се нуждаят от пожизненото обучение и миторитуално „оправдания” от типа – дар божи във време от поколение на поколение. Такива инструменти – колело, ветрени и водни мелници, и ..азбуките са в основа на масовизиращото се производство и възпроизводство.

Особено значение имат грамотността, книгопечатане и създаване на различни карти и „проекти”, без които не е било възможно да се създават техническите конструкции –от кораб до сгради и оръдия. (проектиране без прототип).

Именно тази основополагаща вълна , която изтръгва множества „полезности” от твърдо ограничения кръг на тяхната употреба лежи в основа на модерните производство и пазар.

В плана на възпитанието и образованието „машинизацията” като вид техническо откъсване на индивида от „родното” и близкото откъсва възпитание от образованието.

Най-съществен фактор за този род разривни ситуации е екстремната социална мобилност. Това е именно разрыв в предвидимата пространствено-времева мобилна статичност. Изваждане на оръдието, в т.ч. и езика от тази наглед мобилно , но по същество непроменяща се практика „освобождава” и сетивно-интуитивните нагласи от самия индивид. Противопоставя на него собствените му ментални образувания като вид всеобщи норми ценности и „инструкции”, записани от писмените, по-широко графическите, предметените знаци. Които нито по материал в който се представят нито в самите себе си нямат никаква връзка с конкретно семейно-домашно общуване и кооперативното взаимодействие. Именно кооперативната зависимост между отделни участници в непрекъснато разширявания се дейностен жизнен процес е главно условие за функциониране на писмеността, защото пределно разширява властовата си непреложност за все по-широк кръг агенти на кооперативната мрежа.

Така традицията се лишава от властна инстанция на живота в ограничения свят на „непроменящата се” мобилност, а на възпитание се противопоставя образование като необходимата властна принуда за обвързване на живия живот на хората във все по-широка кооперативно-дейностна сфера.

Тук се появяват и парите, които точно с тази си принудителна сила да обвързват различни размени в единното поле на универсалния икономически свят ..на модерността. Собствено парите осъществяват откъсването на разменната стойност от ритуалната и основа – като вид дар за боговете. Тук всъщност се преодолява

последната граница между предмети и тяхното ползване от съвършено различни хора и в различни жизнени ситуации по един и същи начин.

Ритуалът на обмяна е бил необходим за уеднаквяване между принципно различни предмети, установява тяхното равенство според божествена воля. Безразлични към различията паричните знаци по начало все още са били свързани с определени важни и непроменящи се метали. Но известно е, че дори един невероятно голям камък, който трудно би бил пренесен където и да било също е служил за такъв еквивалентен механизъм. Тук силата на традиция буквално се представя от този неподвижен камък. Но чрез разширяване на кооперативното пространство и време те се еманципират от конкретните ситуации в които се появяват. Това еманципиране на творения на човека от него е същината на модерността.

За да се осъществи тази еманципация на творба от твореца, на продукта от производителя нужно е да се види една друга страна на традицията

Като социално същество индивидът всъщност действа въпреки собствените си стремежи и "интенционални нагласи", нерядко и срещу инстинктивните си непосредствено физиологически импулси.

Традицията му ги „връща“ в приемлив за общността вид-като вярвания, преживявания, ритуално-ментален свят на „чуждото“ като „свое“. Това е основното съдържание на множество „възпитателни“ практики дори и днес.

В психологията този факт се оценява различно. При едни интерпретации конфликтът между "свое" и "чуждо" в индивидуалната психика се драматизира, при други изобщо не се визира, остава встрани от интереса на учените. Трябва обаче да признаем, че този сблъсък е фундаментален културен фактор за развитието на едва ли не всички собствено човешки способности, но най-вече на способността "да се живее заедно". Самата тази способност е културна форма на снемане на сблъсъка между "своето" и "чуждото" в индивида.

В общуването между двама индивида единият "манипулира" волята на другия, като с различни способности на внушение-принуда видоизменя, ограничава или забранява първоначалните желания и намерения, самостоятелната активност на своя контрагент, "изтласквайки" ги в изгодна за самия себе си насока. Така "другият" навлиза в индивидуалното действие, но "негативно" спрямо целевата нагласа на своя контрагент - като ограничителен фактор, "спирац" естествената му реакция или "преобръщац" я. В обществото тази "негативна" форма става всеобща, според Фройд, културна предпоставка на човешкото поведение. При животните, например, противоречието

между естествения нагон и "забраната" би довело до срыв на висшата им нервна дейност, до "фрустрация". В човека обаче, същото това напрежение, афектацията от непрестанното "нахлуване" или непрекъснатото присъствие на "другия" в аз-а, се култивира и възниква онова, което бих могъл да нарека културен афект.

Всъщност културният афект предоставя на индивида енергия за изграждането на собствена програма за действие, която вече не е биологически детерминирана.

Културният афект, огромното психическо напрежение, раждащо се в постоянното взаимодействие на индивида с другите, преди всичко прекъсва или значително отслабва биологически програмираната верига от типа "стимул-реакция". Но тъй като в този разрив навлиза "другият" - социалната забрана/разрешение - културният афект, а по-точно, енергията му, поставя този външен стимул на място на вътрешния и така пренасочва действието "в своя полза". Така културният афект, от една страна, наистина разрушава "първосигналната" реакция на индивида, но от друга, задържа определено равновесие, балансира съотношението между естествените реакции на индивида и "чуждите" нему програми за поведение в рамките на една определена индивидуалност.

Културният афект е онова необходимо вътрешно условие, благодарение на което различните планове на индивидуалното поведение не се разпадат, без обаче да се сливат, да съвпадат един с друг. В тази връзка същинската основа на модерното е „изчистването” именно на културния афект от връзката му с конкретните общностни мрежи и превръщането му в това, което Маркс определя като „работоспособност” ,която лишава обществения производствен процес от всякакви личностни, социкултурните „обстоятелства” Това показва Чарли Чаплин във филма му „Модерните времена”. Абстрактната, статистически представена чрез време „работоспособност” е вид механично овладяване на културния афект, на неговото пренасочване към превръщащите се абстрактно всеобщи цели, ценности и интереси. Както и наистина модерната ..интелигенция , мястото на която се определя способността и да „произвежда” новите ценности и нагласи с оглед на стопанската им ефективност.

Тук обаче трябва да се уточни още едно съществено обстоятелство. Тъй като културният афект се ражда, от една страна, като конфликт между индивидуалното и културното /общественото/, а от друга, го сменя, задържайки противоположните ориентации на индивида в едно доста подвижно, постоянно променящо потенциала на своята стабилност цяло, възниква проблемът за поддържането на самия този афект в определени граници. Ако тези граници се нарушат, индивидът усеща твърде силни

смущения, у него възникват различни психопатологични състояния - депресии, неврози, дори психози, които могат да се развиват регресивно, превръщайки се в трайни и неизлечими болестни състояния-разриви в стабилното живеене с другите. Собствено това безпокойство е основа за новите практики на образование обучение и възпитания като производство на индивида и неговата индивидуалност, които по същия начин както и традиция подчиняват индивида на ставащата все по-безлична, дори невидима власт на „обстоятелства” Идеолозите, учителите, преподавателите експертите „успокояват”, т.е. оформят и пренасочват индивидуалното действи в поток от безлично масови „поведенчески реакции”

Важна роля играе и религията като фактор на тази масовизираща практика на тоталното отчуждение на индивида от „самия себе си” Именно религията се противопоставя на „езическите” културни образи на света като измества, трансформира и пренарежда традиционалните норми и практики в канонична „картина на света”, релевантна не само за конкретната общност, а на „всички”, които я приемат и навсякъде, където тя се практикува в основната си функция да успокоява и да втвърдява нарушените устои на нормалното като ги отчуждава от „предходните” норми и практики, които са валидни само тук-и-сега. Религиите имат именно тази стратегия безпределно да разширяват света на „своите” и ефективно да ги защитават от „чуждите” –абстрактно въз основа на религиозния модел, в която индивидното се претопява в общото като господство и подчинение не на конкретни вождове князе и царе , а на божествената йерархия и структура, налагаща съответните властни практики върху различни, дори и не познаващи един друг вярващи.

В конкретен план това се отнася именно за християнство, но и иудаизмът, и ислямът имат сходната организация като се различават по съдържание и форми на съответните властно-санкциониращи практики. Тук едва ли е възможно да се отдели подобаващото място за представянето на тези „глобални” религии. Общото е, че тези първично-глобализиращи, т.е. разширяващи локалните традиции върху огромните територии и в огромни времеви рамки се базират именно върху ритуални канони и практики, носещи непосредствено афективен и санкциониращ характер само в определено място и време – в „храма”. Така именно иудаизмът и християнството създават специфичното властово пространство в което земната видимат власт се подменя с „небесната” сетивно-образна власт на Бога, убежище , което прима всички унижени и оскърбени-роби, жертви на конкретни житейски несгоди или природни катастрофи и бедствие, от които хората бягат в това духовно убежище.

Тук ще си позволя една реминисценция за днешните мигрантски катаклизми в Западния Свят. Ислямът е тази универсална идея, която прави слаб и незащитен мигрант или социално изключен от живота на другите активен и способен да се противопостави на безличната воля на глобалната власт, лишена от собствено тяло, но представяна от маса «видимости» и «актори».

Макс Вебер, обаче, разкрива, че модерното „размагьосва и обезверява“. Хората губят вярата в предишните кумири, но започват да вярват в други. Може да се каже че това неверие окончателно обезнадеждава хората. Те предпочитат както се казва един раз да видят и да пипнат отколкото сто пъти да чуват.

От историко-културна гледна точка модернизацията се свързва преди всичко със секуларизация. Става дума за постепенно стесняване на мястото и ограничаване ролята на религията в живота на обществото. Редом с религиозните норми и ценности стоят светските. Религиозният дневен ред се „партикуляризира“, превръща се в частно дело на вярващия. Обществото отделя религиозната практика от другите практики и ги прави равнопоставени пред закона. Науката някак удобно започна да „втечнява“ религиозните каноните. От времето на европейското Просвещение насетне религията се поставя наред с другите „форми“ на човешката мисловна активност. А възпитанието остава дело на интимния душевен свят на семейството. На преден план излиза образованието както вид масова технология на знанието

Исторически погледнато секуларизацията съвпада с процеса на съществени трансформации и в самото християнство - с Реформацията преди всичко. Агресията на светското налага църквата да отстъпи централното си място не само в духовния, ценностния, но и в буквалния, пространствено-материален смисъл. Протестантската вяра оставя храма дело на вярващите, лишава го от външния блясък, отрича самата възможност божественото пряко да присъства в емпиричния свят на нещата.

Протестантите се отказват от иконите и рязко стесняват кръга на сетивния допир със свещеното - ограничават броя на светите символи до два - кръста Господен и Библията. От друга страна светското агресивно навлиза в светите предели на Храма, първоначално в католическата, а по-нататък и в православната църкви. Иконописците започват да изобразяват моменти от светото писание „реалистично“. Отказват се от условността на средновековната иконопис, „обличат“ светите персонажи във всекидневни дрехи, подчертават именно земния, емпирически, материално-плътски характер на своите образи. Масовото светско образование също така се оказва агресивно по отношение на религиозната общност, на вярата. Въпреки че в повечето

страни религията запазва своите позиции в масовите училища, религиозното възпитание се измества от чисто познавателно отношение, от разказ за бога като един от многото реални исторически персонажи. Масовизирането на екзистенциалната картина на света битовизира основните критерии за оценка на нещата в живота на човека. А това на свой ред редуцира мащабите на нравствеността до границите на емпиричните ситуации. Вместо духовните мерки и критерии в основата на емпиричния живот се поставят непосредствено прагматически интереси и норми. Така секуларизацията води и до най-тежки поражения в душите на хората Модерният индивид е “невярващ” не в смисъл на атеист-просветител, защото последният също вярва, вярва че няма бог и чака доказателства за това, преодолява постоянното вътрешно напрежение и съмнение. Невярващият именно не вярва нито в Бога, нито в Дявола. Той цени само непосредствените изгоди и простите удоволствия, достъпни тук и сега. Той не е съгласен да чака, да търпи, да търси истината. Неверието не е само “голата прагматика”, то е безнравствено. Невярващият не допуска самата мисъл за възможно възмездие за несправедните си действия, “ако никой не вижда, че той върши нещо подобно”! Така секуларизацията се превръща в един от най-могъщите косвени фактори за рязкото нарастване на престъпността в модерните общества. Принципът за греховността на всичко емпирично се измества от принципа “щом като не е хванат, не е крадец”. Или с други думи, никой не носи никаква вина и отговорност преди това да бъде доказано публично, чрез пряко демонстриране на очевидни доказателства за деянието.

Хората просто “забравят” нравствения смисъл на религиозното действие, схващат го като формален (макар и не лишен от “интерес”) ритуал. Произведеният масово индивид “се раздвоява”, свиква да мисли и да действа двойствено - едно да мисли, друго да прави.

Тези обстоятелства са общи за глобалния свят. И те се отнасят до живота на българското общество се не по-малко силно и в не по-малко разрушителни ефекти за обществената реалност, „втечняват” и „втвърдяват” я в световна логика на вълните на модернизацията. Но тази „глобална” логика на поредните вълни на модернизацията има свой локален характер. Сблъсъкът между модерното и традиционалното има свои конфигурации, постижения и поражения и в българското общество.

II. Аналитични планове и разрези на днешния обществен живот

Днешните прояви на общественото в живота на българите се окачествяват твърде често като негативни. Ще си позволя един не до там строг термин-като противоречиви. Не се съгласуват с каквито и да било подреждащи ги идеални конструкция Не са „такива каквито трябва да бъдат”.

Феноменологическото изследване всъщност е вид „разобличаване” на наличните видимости в едно общество, тяхното произведеност от базисния феномен, идея за обществото-кооперацията Тази идея не може да бъде емпирически верифицирана с методи на класическата-позитивистка-социология и социални науки. И в този смисъл остава невидима. Крие се за наречените от Маркс „превърнати форми” –видимости на обществения живот – пари, институции, човешките чувства и форми на взаимодействие – любов, авторитет, признание, равенство и неравенство. И колкото повече науките за обществото се втрещават в тези видимости , толкова по-далеч са от самия обществен живот.

Модерността, обаче съвсем не води да „разкриване” на множество фалшивите дадености, зад които стои властта. Напротив модерността дискредитира традиционната властна интуиция за нещата такива, каквито трябва да са. Произвежда нещо като всеобщо недоверие и съмнение в живота, загуба на необходимите вътрешни интуиции и нагласи на действието от само себе си.

2.1. Феноменът „доверие” в контекста на глобалната промяна²⁹

Би могло да се каже, че и в началото и в края на Модерността намираме едно странно състояние, което още Декарт определя като съмнение, а романтиците направо го изразяват като недоверие. Това недоверие може да бъде маркирано с различни индикации – смях, когато недоверчивият не приема нещата в тяхната сериозна натрапеност; страх, когато нещата надмогват дори и неговия смях. В по-слаба форма става дума именно за съмнението и опасението – че зад „онова” се крие нещо неприятно. К. Манхайм вижда в това проява на демонополизацията на мисловния свят на църквата, на „сблъсъка между различни мнения в едно и също съзнание³⁰. А това е и условието за раждането на новоевропейското въображение, което се зае да примири този конфликт като постави субект редом със собствената му субективност, наложи той

²⁹ Дмитрий Варзоновцев Феноменът „доверие” в контекста на глобалната промяна В: Философски алтернативи 4/2009

³⁰ Карл Мангейм, Идеология и утопия. в: Карл Мангейм, „Диагноз нашего времени”, М.,1994, с.11-15

да се оглежда в нея, за да открие ...собствената си идентичност ³¹.

Днес „в края на историята” отново се сблъскваме с недоверието. Глобално.

Оптимизмът на Ф. Фукуяма се оказва толкова нетраен, че дори и в момента на неговите крайни проблясъци недоверието се оказва много по-мощно, като разкри пред

човечеството и човеците свършено нова реалност, тази на риска (У. Бек) (Фрэнсис Фукуяма.

Доверие. Социалните добродетели и път к процветанию, М., 2004 (Francis Fukuyama, TRUST The Social Virtues and the Creation of Prosperity, 1995); Улрих Бек, Световното рисково общество, Издателство : Обсидиан, С.,2001) **те да са базирани**

Социалният капитал на доверието ...се декапитализира съвсем буквално в невиданата финансова катастрофа обхванала до предела оптимистичния глобален свят като че ли изневиделица.

Но кое е най-забележителното – в интервала между „недоверието в началото” и „недоверието в края” доверието остава базисно състояние, върху което се гради и самата Модерност.

Социологическата и политологическата класика не представя социалното действие и взаимодействието между индивидите без да е върху доверието ³² Доверието както и да се представя в познавателните си проекции – като чувство и сетивното отношение, като признание на авторитета на нормите, научните знания или лидерите-народни будители, като оценка на едни или други ситуации, не може да се редуцира нито до едно от тях.

То е и едното, и другото, и третото. Н. Луман поставя доверието в основата на системния „автопоезис”

Въпреки множеството емпирични индикации доверието не може да бъде „окончателно” схванато в една или друга познавателна, знаниева конструкция. Винаги остава и „нещо друго”. Доверието е базисно за съгласуваните действия между множествата от непознаващи един друг индивиди. Но това не е безрезервната вяра. Доверието може да бъде аргументирано с правилността на действията на авторитета – независимо дали това е индивид, група, партия, „дело”. Доверието, разбира се, може да се основава върху признаването на истинността на възгледите и идеите на авторитета, на науката и технологията. Но дори и да е така, истинността не е гарантирана завинаги. А не са изключения ситуацията, когато доверието се печели направо с неистина.

Доверието е практическо отношение между хората, което има една съществена

³¹ Вж. Дмитрий Варзоновцев, „Разочарованото” общество. Опыт за разбиране на промяната. С.,2009, с.16.

³² (Sven Oskarsson, Torsten Svensson and PerOla Oberg, POWER, TRUST, AND INSTITUTIONAL CONSTRAINTS „Rationality and Society”, 2009; Gary Wickham Expanding the Classical in Classical Sociology „Journal of Classical Sociology” 2007; 7; 243; Sandro Segre Durkheim on Rationality, „Journal of Classical Sociology”, 2008.)

особеност. То е в основата на съвместните действия, но не ги предшества, не ги и продължава, ако изчерпи потенциала си. Това е парадоксална актуалност, която не е нито на индивида, нито е извън индивида. Доверието рамкира ситуацията на съгласието да се действа „и така нататък” (А. Шуц). Без доверието ситуацията „не се случва”. При разпада на доверието се разпада и ситуацията. Но самото доверие не се рефлектира от участниците, приема се като такова. Грубо казано, както бременността доверието или го има или няма.

Могат да възразят, че наред с доверието в ситуацията се проявяват и елементи на недоверие. Но ако погледнем практиката на измерването на „доверието” в социалните изследвания, ще видим, че то се представя като степен на доверието. В една скала има полюси на пълно доверие и на пълна липса на такова. Ето тук проличава особената „практическа” страна на доверието – то има характер на напрежението на полето на взаимодействията, по-силно в една зона на полето и по-слабо в другите. Това се възприема като възможност за трети път към разбиране на модерния свят (Бурдийо, Гидьнс). Дуализмът между субекта и обекта в доверието „се сменя” радикално.

Доверието в тази си основополагаща, „базисна” същност прави възможни изобщо като такива всякакви социални реалности в тяхната консистентност и възпроизводимост.³³

Тук ще се позова на екзистенциалната аналитика на М. Хайдегер, която прави възможен този радикален аргумент по отношение на представянето и разбирането на социалното като налично, можещо да бъде „разкрито в дълбочина” – като поставяно на място и случващото се в „момента”. Социалното няма собствено основание, за да бъде налично, т. е. да не се нуждае от нищо друго за продължаването си, освен актуалното си присъствие. То е такова каквото е. Но не само защото никой не поставя въпроса за неговите „основания”. Самото това питане се основава върху отказа от търсене на предходните условия и пораждащи причини. Наличното е основателно само по себе си и в своето доверие към тази „безоснователна” даденост. Дори и такива фундаментални категории като пространство и време се оказват производни от правещото ги налични доверие.³⁴

Често това се възприема пак некоректно – в смисъл, че хората „вярват” на наличните пространствено-времеви дадености и така ги наследяват от предходните поколения.

Пространствено-времевата локализираност прави същото и по отношение на

³³ Janne Jalava, From Norms to Trust: The Luhmannian Connections between Trust and System „European Journal of Social Theory” 2003/6; 173

³⁴ Мартин Хайдегер, Искусство и пространство, перевод В. В. Бибихина в: Мартин Хайдегер "Время и бытие". Москва, издательство "Республика", 1993

възможността за наследяването на наличното – като опит, като културна рамка, като среда и като реалния свят. Тук е скритата граница между вярата и доверието. Вярата задължително има сетивно-чувствена плътност и предметна насоченост, тя е „съдържателна”. Доверието е формална интенция на отношенията, „отворени” в рамките на ограничената реалност, която се поддържа като системното самоорганизиране – автопоетически. В една „историко-културна” перспектива вярата се взривява и се измества от доверието чрез съмнението и смяха от разпада на очевидните пукнатини във „вярвания” свят.

Недоверието, обаче, е именно друго отношение, отказ от игра според приети на доверие правила. Пост-модерно. То разрушава полето на доверието, а не го допълва. В публичната метафорика това ясно се разкрива като корозия, корупция на доверието. И то е изключително пост-модерен феномен, израз дори не на скепсиса, а на онзи ужасен смях, който събужда подозрения за разстройство на реда из основи.

И Маркс, и, главно, постмарксистката и постмодернистката рефлексия свързва доверието с „устройствения” – машинен ³⁵ характер на социалните взаимоотношения. Сред многото „устройства” – машини на желанията, доверието има специфична роля. Доверието интериоризира изобретяваните и произвежданите в модерното общества сурогати на чувствата, желанията и образци на поведението. Доверието не е анонимно само по себе си. Напротив това е територията на назоваванията, извършвани от агенти посредници на модерната Но нито знаците, нито вещите са „нечии”, не са „свързани” плътно и телесно в една цялост. Тяхната видима телесност е симулакрум, зад който наистина нищо не се крие (Ж. Бодриар). Последната визия на това машинно образуване именно в перспектива на неговото себеразкриване като формално и губещо сила е „субектът-мрежа” ³⁶. Мрежите са машини на безконтактно и безплътно производство на телата и ситуации-симулакри.

Но точно тук се откроява „преходът” към глобалното, виртуализацията ³⁷) Доверието на Лок и Вебер е интериоризиран контрол на нормата върху телесно-индивидните действия – независимо в какви телесни рамки протичат: в индивида, групата, фабриката или модерната корпорация. Тук доверието се откроява именно като механизъм на

³⁵ Вж. Карл Маркс, Капиталът, т.1, гл.13, Машини и едра промишленост, С., 1968. Жил Делез, Феликс Гатари, АНТИ-ЕДИП капитализъм и шизофрения, С., 2004

³⁶ (Бруно Латур Реасемблиране на социалното. Увод в социологията на дееца-мрежа, С.,2007; Джон Ло Обекты и пространства „Социологическое обозрение” Том 5. № 1. 2006

³⁷ Скот Лаш, Критика на информацията, С.,2004

„безплътен” контрол. За Фуко и Делъоз тази машинна функция на доверието маркира границите на т. нар. дисциплинирани общества. Те отговарят на веберианските конструктори на професионалните и другите дисциплинарни общности, но не се сливат с тях. Дори напротив дисциплинарното общество произвежда самото себе си, като се интериоризира в дълга и призиването на индивида или групата, получава телесния ресурс за своето нормативно възпроизводство. Т. Парсънс без да влага подобен смисъл в своите системни визии за обществото отбелязва, че то е „инерционно”. Редът се поддържа от иманентната, интериоризирана дисциплина на доверието в нормите и правилата (Толкът Парсънс, Еволюция на обществото, С., 2005). Организацията е устройство, което просто не работи без посредството на механично интериоризирания контрол от страна на „доверието”.

Съдържанието на организационните комплекси може да бъде съвсем различно и телесно да се въплотява в сфери и области, но самото това разнообразие би се разпаднало на момента, ако не бъде „подплатено” от дисциплиниращото го отвътре „доверие”³⁸

Индустриалността на модерното не е израз на материализираната сила на научното знание, на Разума, както го прогласиха „башите” на либерализма. Индустриалността като обществено състояние е дисциплината на кооперацията и взаимодействието в условия на „естествения егоизъм” на индивида. Тя се натрапва чрез масовото синхронизиране не само на действията и постъпките, но и на мотивите, дори и на най-съкровените желания (Фройд, Делъоз).

Разбира се машината тук е метафора, но именно на механичното, механистично и безлично поведение на статистически „равноправни” елементи. Този машинен характер на обвързващата дисциплина на доверието ясно проличава в практиката на масовите допитвания на общественото мнение. Общественото мнение легитимира дисциплинарната безспорност като степен на доверие към публичните факти и лица. Фактичността легитимира и самата тази статистическа, телесно неприсъстваща субстанция – общественото мнение.

Индустриалното производство на масовото мнение е невъзможно без техниките, изцяло базирани върху доверието към питането, анкетата. Анонимността на питаня не е техническо средство, това е неизбежен момент на статистическата съвкупност от

³⁸ (Guido Mollering, The Trust/Control Duality: An Integrative Perspective on Positive Expectations of Others „International Sociology” 2005; 20; 283; Katinka Bijlsma-Frankema and Ana Cristina Costa, Understanding the Trust-Control Nexus „International Sociology” 2005; 20; 259; Roy J. Lewicki, Edward C. Tomlinson and Nicole Gillespie, Models of Interpersonal Trust Development: Theoretical Approaches, Empirical Evidence, and Future Directions „Journal of Management” 2006; 32; 991.)

точките, съставлящи полето на доверието. Те не бива да имат никакви други качества освен това, че принадлежат към „категорията” в полето на питането. Последното по този начин странно се доближава до метафизичното конституиране на битието. Безплътни и безкачествени реципиенти „отговарят” и тяхната дума екзистенциално отеква като битие на ...мнението за нещо текущо и случайно. Тук се очертава и особена роля на езика на питането. Това съвсем не е естественият език на дадената група, дори не и на обществото. Това е специално конструираният език на утвърждаване на тъждеството между питания и питането, между живота и нормата – социалната инженерия на доверието. Барт е прав, когато третира езика като „намиращ се на служба у властта”. Още по-рязко това изразява Т. Адорно. Езикът като това, което владее нашата способност да се възприемаме като актуални участници в различни „стандартни” жизнени ситуации, се оказва посредник на една тотална самотъждественост. Езикът чрез правилата и нормите, чрез граматиката предпазва тъждественото от среща със самото себе си и така упражнява властта, която не му принадлежи. Твърденията там в езика се наричат прости предикативни изречения. Глаголът-връзка утвърждава: това е така, а не иначе. Насилственият синтез, за осъществяването на който отговаря този глагол, твърди: иначе и не трябва да бъде, тъй като при обратното синтезът не би могъл да се осъществи.

Безсъдържателността на езика отговаря на материала, в който той се оформя. А това не е само статистически претегленото мнение на масата, това е освободената от всички конкретни връзки и зависимости с пред и извън индустрията „работоспособност” (Маркс).

Доверието би могло да бъде окачествено като механизъм за транспонирането на множество „работни инструменти”, които биват задвижвани от работоспособността и я превръщат в необходим ресурс не само за възпроизводството но и за разширяването, за развиването. Доверието без да бъде тъждествено с какъвто и да е такъв инструмент, ги поставя „вътре” в действието на индивида, без да ги слива с него. Остава ги свързани „с доверие”. Така се очертава още една роля – механичната функция на доверието като „трансформатор”, превеждащ енергията на индивида, неговия жизнен потенциал в полезни инструментални действия на машинната система.

Както и техническия трансформатор, доверието работи и отвън навътре и отвътре навън. Извън потреблението доверието механизира консумацията, определя изпълнимостта на желанията на потребителя като ги задоволява произволно и без аргументи с „предлаганите” предмети и усещания.

Глобализацията на този безкраен процес на интериоризация на инструментите и екстериоризация на желанията довежда до „непредвидими“ последици³⁹ Машинизацията на „работоспособността“ и „инструментализацията“ на желанията и подбудите като че ли изведнъж престана да се нуждае от дисциплината на участниците в индустриалните цикли. По-точно тя стана невъзможна откъм „субектната“ инстанция. Индивидът нито може, нито има желание да действа дисциплинирано в множество ситуации, ролята му в които се свежда до механичното присъствие и споделяне на рутинни образци и модели на поведението.

Системата се еманципира от „човешкия ресурс“. Стана по-икономично тя сама да контролира собственото си възпроизводство. Разумът се превърна в мрежа от самодействащи клетки – двоични импулси, комбинациите на които не могат да бъдат ограничени и могат на свой ред да създават безброй светове, в които „няма никой“. Вниманието към виртуалното на самата граница към днешната глобалност, обаче, остави „вън“ механичната функция на доверието. Кое то веднага беше забелязано от системните администратори и инвеститорите в мрежите. Мрежата създава множество възможности, но е трудна за контрол – несигурна. Самоорганизацията също не може да стане на базата на субективното участие и доверие ..на хората. Именно те са несигурни за системата. И тя сваля доверието си. Така доверието отново се екстериоризира и се превръща в механизъм на технически самоконтрол – на виртуалната „сигурност“. Технологиизира се и напусна индивида и общностите, в които той се асоциира с посредството на информационните машини.

Дисциплинарното общество изведнъж се превръща в обществото на контрол – машините контролират машините без за това е необходим „субектът“. За тях обаче е нужно доверие в средствата за контрол, тяхната техническа ефикасност⁴⁰. На страната на ползвателя – това е днешната роля и функция на работещия, произвеждащия и консумиращия субект остана ...недоверие.

Системата действа сама и непредвидимо. Така полезните програми и картинки стават непредвидими в своето самостоятелно развитие и „автопоезис“.

Преминаването на контрола към самата техническа система разруши и социалния капитал – доверие между ползвателите. Те натоварваха информационните машини със смисъла, който имаха машините-инструменти – да са средства за постигане на хората

³⁹ (Энтони Гидденс, ТРАНСФОРМАЦИЯ ИНТИМНОСТИ Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах, Москва – Санкт-Петербург, 2004)

⁴⁰ Жиль Делез. ОБЩЕСТВО КОНТРОЛЯ, PostScriptum ЭЛЕМЕНТЫ № 9

желания и цели. Но системата, като се самоорганизира, се еманципира от човешкия „целеви хоризонт”.

Националната държава, както и цялата политическа уредба на индустриалните общества, се откроява като използван и неефективен, несигурен инструмент за новата глобална технология на размени, участниците в които съвсем не са задължително хора. Могат да бъдат организации, „абстрактни” дружества и тем подобни изкуствени асоциации, по отношение на които хората остават ресурс, но не и цел.

Дори и собствеността като базисно поле на доверието се оказва окончателно технизирани и овеществени в безброй взаимозависими, но безсмислени акции и процеси.

Тук не е мястото за огромния проблем за парите, разкрит още от Зимел. Те не са следствие, а мотор, движещ механизъм на универсализацията и формализацията на общуването. Но Модерността направи парите основен представител на ефикасното доверие, доверието, което не може да бъде подкопано от вида им – хартия, метал, кредит.

Технизирането на паричното обръщение изцяло е основано върху информационното трансформиране на доверието като тип технологичен (PKI) контрол за и в мрежата. Така парите се превърнаха в нещо като „флогистон” за социалното взаимодействие-опредметиха безпредметните конфигурации.

Последва естественото сриване на очевидностите, както и в случая с флогистона – обръщението не се нуждае от особен материал или субстанция. Електроните и другите „елементарни” частици пък не могат да бъдат поставяни на място.

Интелектът напусна територията на еготизма и морала, който би съдържа неприличното в рамките на нормата и се деморализира.

Странна метаморфоза постигна и така издигнатото еманципиране на „субект-субектните” отношения. Те станаха „обект-обектни”, а субектът се редуцира до ролята на елементарен ключ-актор с избор между само две позиции – включено/изключено и безкрайното многообразие от техните рекомбинации.

* * *

През учебната 2010/2011 година в рамките на семинара „Езици на сигурността” беше направено едно изследване, по-точно практическо упражнение. На студентите, участващи в семинара беше предложено да направят нещо като речник на сигурността. Те трябваше да подберат подходящи според тях думи, смислово обвързани с

категориите – опасно, безопасно, рисковно и неопределено(несигурно). Колкото и да беше камерно и „непредставително” това изследване, то разкри доста съществени тенденции, определящи възприятие на сигурното и , респективно, несигурното от съвременните български младежи.

Опасни според студентите са войната, оръжията, различните форми на насилие, както и престъпността в най-широк спектър. Към тази група очевидно опасни неща много от участниците в семинара отнесоха ...политиката и политиците, лошата или неадекватна външна и вътрешна политика. Опасни се оказаха и спортните занимания, срещи и съревнования. При това ако може да се каже, и от двете страни – и от страна на спортистите, и от страната на зрителите, феновете. Тук първо място зае футболът, но не бяха забравени и екстремните спортове, парашутизмът, дори и карането на ски и кънки. Дискотеките и местата за масовите развлечения и концерти.

В кръга на опасното влезе и битът – от кухненския нож до неправилната употреба на лекарства или вредни за човека вещества, невнимателното отношение към децата и неправилното, нездравословното хранене. Голяма група студенти посочиха отровните вещества, алкохола, наркотиците, тютюнопушенето. Отбелязаха също така болестите изобщо и конкретно раковите заболявания и СПИН. Интересна тематична зона се оформи около различните психически състояния на хората като стрес, умора, несдържано афективно поведение и действия. Опасна е и междуличностната среда – споровете и сблъсъците между близките и съседите .Дори и ..просто човека. Отбелязаха се и широк кръг явления и събития от природен и индустриален характер – земетресения, урагани, наводнения, градушка и аварии. Опасни са градският транспорт, автомобилите, лошата инфраструктура и невнимателните шофьори. Както и безстопанствените и дивите животни.

Опасните неща в голяма степен се оказват и рискови. По-детайлно са разкрити нещата, свързани със съвременната индустриална и градска среда. Тук виждаме ресторантите и заведенията, стадионите и дискотеките, но се добавиха подлезите, влаковете и самолетите. Засилено е и вниманието към личностните и междуличностните състояния и ситуации, в които рискът се свързва с неконтролируемостта, емоционалността, несдържаността и нетолерантността между хората. Акцент се постави и върху храната като силен рисков фактор поради некачественост или разваляне.

Тук е важно да се подчертае същественото преакцентиране по отношение на несигурните неща. За разлика от повечето посочвани като опасни и рискови неща, които са далеч, несигурните неща са включени във всекидневието, плътно ни

обкръжават и са свързани с нашето собствено неадекватно поведение и неспособност да бъдат контролирани дори и най-баналните неща, които точно поради това стават и опасни, и рискови. Несигурно е посоченото от няколко студенти бъдещето е несигурно, защото е непредвидимо и престава да бъде обикновено продължение на днешното време.

Така съвсем логично се оказва парадоксалното включване в кръга на безопасното на повечето от споменати като опасни и рискови неща - банални предмети от бита, храни, любими занятия, настроения. Причината за това е, че безопасните неща са такива, защото носят определени ЦЕННОСТИ. Именно ценностите съществено разграничават опасното от безопасното. Сигурността и надеждността на нещата е свързана с тяхната ценностна корелация с традициите и нормите на семейния, роднинския и приятелския кръг на общуване. Това са именно любовта, приятелството, доверието, радостта и здравето. Безопасните неща са такива не само защото са под контрол, а защото са подплатени с ценностите. Тяхната подконтролност е резултат от тяхната ценостната БЕЗПРОБЛЕМНОСТ. Както опасните, така и рисковите, а особено несигурните неща са такива, защото поради една или друга причина губят своята ценностна основателност, партикуляризират се, изпадат от безпроблемната зона на ценностите и доверието. А такива те стават защото ...са безкрайно много и могат да бъдат ползвани, да функционират по много и различни, не свързани един с други начини.

Семантиката на студентските речници подсказва определена конструкция на света, в който опасното, рисковото и несигурното се отделят и се разграничават от безопасното, сигурното и надеждното от два основни фактора – обективен и субективен. Войните, престъпността, тероризмът, оръжията, различни лекарства и други синтезирани провеждани от модерната индустрия вещества, и самата модерна инфраструктура на всекидневния живот са опасни сами по себе си. Така да се каже – по дефиниция. Там нищо не може да бъде направено, освен ако правителствата не променят своята политика. Което, обаче, пак поради обективната природа на съвременната политика е невъзможно ...по дефиниция властта е тотално насилие и принуда.

Другояче обстояят нещата в сфера на субективните възможности. Тук условието е съзнателно придържане към традицията, нормите и ценностите, които определят правилното поведение. А това е гарант за сигурността. Именно отклонението от правилното е в основата на несигурността и рисковостта, превръща баналните всекидневни неща и ситуации в опасни и несигурни.

Точно тази конфигурацията на отношения между сигурното и несигурното в живота,

показана от младите, според мен характерна днес и за много по-опитни и зрели хора. Естествено не мога да твърдя това безусловно. Но в много дискусии и изследвания, в които съм вземал участие като лайтмотив се проследява убедеността на хората, че ако не всичко, то почти всичко се случва като резултат от следването или отклоняване от общоприетите ценности.

Бих обърнал внимание на мнението на един от участниците в семинара – днес просто няма безопасни неща. Тук виждам негативното потвърждение на водещата доминираща ценностна ориентация. Нещата са дадени каквито са – не е важно дали са природни или произведени от хората и цивилизацията, а нашето поведение зависи и се определя както от тях, така и от опита на миналите поколения, от ценностите и нормите на поведение, споделени и приети в непосредствената ни среда и всекидневието. Но това общо убеждение съвсем не е безспорно и само по себе си е парадоксално, защото вместо да бъде реален фактор на сигурността, подкопава я със съмнения и тревоги и като следствие с неадекватно психическо и социално поведение – афекти, стрес, отклонение от приетите норми. От една страна нещата „добри или лоши“ са такива, каквито са и нищо не може да промени това заварено положение. А от друга страна дори и съвсем сигурните и близки неща вече не се контролират, оказват се непредвидими в своето развитие към бъдещето.

Така и сигурността, и несигурността се оказват еднакво неконтролируеми. Едното защото е такова каквото е - т.е. по принцип неконтролируемо от субекта, а другото, защото нещо се случва със самия субект. Войните и атомните оръжия се посочват от толкова много младежи ... с известна степен на сигурност, защото са далеч. Но най-простите и дори забавните неща крият несигурност, защото ние самите не можем да контролираме техните безопасни граници и правила за употреба, сами ги нарушаваме. Един съвсем банален експеримент с „речниците на сигурността“ разкрива и основното интелектуално предизвикателство не само пред младите българи, но и пред всички хора в глобалния свят. Всичко е и сигурно, и несигурно. И все по-малко са естествените, безпроблемни начини границата между едното и другото да бъде фиксирана точно и ясно, за да могат да бъдат контролирани вътрешните подбуди и стремежи, да им бъде наложена съвършено обективна и безспорна норма и правила, нарушаването на които автоматично ще води до наказание и изхвърляне на престъпилия нормата извън сигурния социален свят.

Речниците съвсем не случайно отнасят към опасните, а значи и престъпни действия и състояния съвсем „нормални“ такива, но по някакъв начин „напуснали“ границата на

сигурността – спортът, зрелищата, бита и храненето.

* * *

Темите и напреженията, фиксирани в нашето „микро” изследване нагледно илюстрират проблемите, поставени преди повече от 20 години от известния германски социален мислител и изследовател Улрих Бек, който определя днешния глобален свят като рисков. Както виждаме в семантиката и динамиката на думите, свързани с различни аспекти на сигурното и несигурното, и днешното българско общество е рисково независимо от степента на развитието му.

Проблемът, обаче, не се свежда до констатациите на този факт. По-интересна и съществена, според мен, е една интенция в анализа на Бек. Несигурността и рисковаността на глобалния свят е обективен резултат не само от настъпилите през последните десетилетия радикални промени. Отговорност за това носи и науката, която най-много съдейства именно за модернизацията и прогреса на човешките творчески сили и по този начин „облагодетелства” човечеството.

Модернизацията действително социализира, обобществява природата, променя я и я поставя в услуга на човека, въпреки че „както каза още Хегел, самият човек като природно същество е подчинен на природната необходимост. „Обратната страна на обобществената природа, подчертава У.Бек е обобществяването на разрушаване на природата, неговото (на обобществяването-Д.В.) превръщане в социалните, икономически и политически системи от заплахи на високоиндустриализираното световно съобщество”⁴¹ В това отношение науката е отговорна точно за тази обратна страна на индустриализацията и рационализация на света. И главно защото съвременните рискове съществено и радикално се различават от традиционните такива. Това различие се дължи на съществено различие и в съдържанието на днешната модернизация по отношение на класическата такава от XVIII и XIX векове.

Тук и по-нататък ще си позволя по-пространно да цитирам изследването на Бек. Въпреки, че е направено още през 80-те години на миналия век, то остава евристично и актуално до ден днешен.

„Централната идея на изследването, пише У.Бек, най-лесно може да бъде обяснена чрез историческа аналогия: Както през XX столетие модернизацията е довела до разпад закостенялото в съсловни основи аграрно общество, така днес то размива контурите на индустриалното общество, а последователното разгръщане на модерна поражда новите

⁴¹ Улрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ М., Прогресс-Традиция, 20007,с.35

обществени конфигурации. Границите на тази аналогия посочват особеностите на перспективата. През XIX столетие модернизацията се осъществявала на фона на нейната противоположност: традиционно наследения свят и природата, която трябвало да бъде покорена. Днес, на границата между XX и XXI столетия, модернизацията е погълнала тази своя противоположност, унищожила я е и се зае да унищожава самата себе си в своите индустриално-обществени предпоставки и функционални принципи”⁴² Според Бек, ако през XIX столетие губят своята привлекателност съсловните привилегии и религиозните представи за света, то на границата на XXI век губят своето значение научно-техническото разбиране на класическото индустриално общество, начинът на живот и формите на труда в семейството и професия, образците на поведението на мъжа и жената. Особено важно за разбирането на рисковете в днешния глобален свят е констатирането на качествените различия между класическата (или първата-Бек, Лаш, Гиденс) и втората, рефлексивната модернизация. Последната радикално променя самите основи на класическото индустриално общество и „размива днес тази координатна система, в рамките на която ние сме свикнали да осмисляме модерна в категории на индустриалното общество”⁴³).

Тук се разкрива една важна, но не единствена характеристика на втората модернизация, която се състои в особеностите на възприемане на света, по-точно границите на това възприятие, които се размиват и поради тази причина водят с необходимост до производството на рисковете, непознато в нито една от предходните епохи.

Докато в предишната модернизация ефектите ѝ са били видими и сетивно възприемаеми блага и технически постижения, вторичната модернизация произвежда такива ефекти, които не са видими и не могат да бъдат визирани сетивно, непосредствено. „Светът на видимата нужда или видимото изобилие се изтласква на заден план от потискащото превъзходство на риска”⁽⁴⁴⁾

Тук е мястото да спомена фундаменталното изследване на М.Фуко „Надзор и наказание. Раждането на затвора”, което започва от два примера, нагледно илюстриращи тази констатация на У.Бек.

В късното феодално общество наказанието е имало видими публични форми и е било

⁴² Улрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ М., Прогресс-Традиция, 2000,с.15)

⁴³ Улрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ М., Прогресс-Традиция, 2000,с.14

⁴⁴ Улрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ М., Прогресс-Традиция, 2000, с.30

наблюдавано на площада от стеклото се мнозинство на гражданите, селяните и аристокрацията. В новото индустриално общество наказанието се скрива от публиката, става невидимо, скрито зад система от „органи” на реда, действащи според абстрактния закон и наложената от него формална дисциплина.

Това качество на трансформацията на видимото в невидимото е и основния фактор не само за производство на рискове, но и за цялостния културно-исторически поврат, предизвикан и задвижен от мощните вълни и на първата, и на втората модернизация, нямащи аналогия в предходните социални условия. В тази връзка рефлексивната модернизация характеризира не само победата на модернизацията в глобални условия, но и нейния „световно-исторически” характер по начало, нейната радикална същност, разкрита още от Маркс в анализа му на машинната индустрия. „Съвременната промишленост никога не разглежда и не третира заварената форма на даден производствен процес като окончателна, пише той в първия том на „Капитала”. Затова нейната техническа основа е революционна, докато тази на всички по-раншни начини на производство е била по същество консервативна. С помощта на машините, на химическите процеси и на други методи тя постоянно извършва преврати в техническата основа на производството, а заедно с това и във функциите на работниците и в обществените комбинации на трудовия процес. С това тя също така постоянно революционизира разделението на труда вътре в обществото и непрекъснато прехвърля маса капитал и маса работници от един отрасъл на производството в друг. Така че природата на едрата промишленост обуславя смяната на труда, преливането на функциите, всестранныя подвижност на работника.”⁴⁵.

Днес тази констатация се потвърждава от неотклонното движение на модернизацията за промяната на самата нея. Според Бек днес модернизацията се самоосмисля и се превръща в собствената си тема и проблем.

Модерният свят успя да разруши собствената си предметна структура като направи подвижни и преливащи се една в друга всички форми на социалния живот, не остави нещо, което би могло да бъде окачествено като „крайно положение или продукт” Съвсем като според Гете настъпи момент, когато нищо не може да бъде спряно, дори и да има съвършена форма и съдържание. В същия момент, когато се постига поредния ефект, той остава надминат от последиците, взривява се от техния интензитет и неконтролируемост. Би могло да се каже, че наблюдаваме все същата непрекъсната смяна на състояния и форми, за която писа и Маркс. Само че, „наблюдението” днес става

⁴⁵ Маркс, Капитал, т. 1, с. 306

невъзможно и точно това поставя науката, изразяваща прогреса в най-съвършенна и формално, абстрактно точна форма пред принципно нови проблеми и предизвикателства.

Днешните рискове и опасности – както показва и представеното в началото микро-изследване на езика на риска и сигурността – за разлика от предходните „не се поддават на възприятие и се коренят в химико-физически формули (например съдържание на отровите в храните и радиацията във въздуха)“.⁴⁶ Точно тук се откроява и разривът между научната и социалната рационалности. Между логиката на абстрактния апарат на научното описание и обяснение и опита за преживяване на света от обикновените хора в тяхното всекидневие.

Научното обяснение по никакъв начин не се пресича с личностния опит на всекидневието. Но науката въпреки това претендира не само да описва и да обяснява скритите закономерности на тотално обизкуствената среда, но и да насочва поведението на хората „продуктивно“ и в обективно обоснованата перспектива.

У. Бек подчертава: „Рисковете, възникващи на най-високата степен в развитието на производителните сили – а аз имам предвид преди всичко напълно недостъпната за възприятие със сетивата радиоактивност, но също така вредните и отровните вещества във въздуха, водата, хранителните продукти и свързаните с това краткотрайни и дълговременни последици за растенията, животните и човека – тези рискове съществено се различават от богатствата. Те освобождават системно обусловените, често необратимите разрушителни сили, но остават като правило невидими и се основават само върху каузалните интерпретации, т.е. се проявяват само в знанието за тях (научни или антинаучни)“⁴⁷

Това е важна опосредяваща роля на знанието – а това днес вече не е само научното, но и разпространяваното от масмедииите и в световната мрежа „масово“ знание. Този предпоставен не от непосредствения опит и практики риск, предполага по израза на Бек нормативния хоризонт на изгубената увереност, че нещата остават все същите, каквито са били и за предходните поколения, хоризонтът на нарушеното, ако не и направо взривеното доверие Втората модерност нарушава монопола на науката. Тя не може да възстанови доверието в опита и действителността поради съмнителността на абстракциите за всекидневното съзнание, неспособността му да следва експертните

⁴⁶ Улрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ М., Прогресс-Традиция, 2000, с.36

⁴⁷ Улрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ М., Прогресс-Традиция, 2000, с.50

мнения и оценки. Констатациите на риска се основават върху математическите възможности на научния апарат и обществените интереси само там, където те свързани с наличието на подходящите технически средства, които са получили пълната независимост от индивидуалните или общностните интуиции и ритуалната сигурност на традиционните „средства за труд”. И поради това се приемат ...на доверие (М.Вебер). Днешната криза на научната легитимност (Лиотар) е свързана и се произвежда именно поради разпада на доверието, което има обикновения човек към все новите и нови предмети и услуги, произвеждани не за да задоволят неговите конкретни нужди, а за да му бъдат натрапени независимо дали той има нужда от такива, дали изобщо разбира какво става в неговия социален свят. Има и още едно условия за нарушаване на монопола на науката, на рационалността от формално-математически тип. Точно поради все по-решаващата независимост на техническото развитие от опита не само на „обикновените” хора, но и на елита, науката за да докаже своето право да обяснява и да интерпретира рисковете излиза от своите собствени граници и се „съюзява” (Бек, Чомски) с икономиката, политиката, етиката и ...религията. Това излизане на науката извън легитимните си граници е обусловена и предизвикана от размиването на „ясните и сетивно възприемаеми” обективни различия и граници. Ето защо икономическите или политически интереси се стремят да получат „експертна, строго научна” обосновка. Но на свой ред експертите се ръководят в своята практика не от строго научни, а от политически, икономически и етически аргументи. „Научните изследвания на рисковете на индустриалното развитие се осланят в същата степен върху социалните очаквания и оценъчни хоризонти, в каквато социалната полемика и възприемане на рисковете на свой ред зависи от научните аргументи”-подчертава Бек⁴⁸. С особена острота това обстоятелство се откри в дейността на т.н. рейтингови агенции, довела вече два пъти през 2009-2011 години до глобални сътресения във финансовата сфера.

Точката в която се сливат двата типа рационалност се оказва не само прословутата политическа целесъобразност, но и ...бъдещето. Миналото губи своята нормативна сила, защото настоящето разрушава всичките очевидности на традиционния опит. Нещата, които се случват днес вече не следват „от само себе си” предходния опит за боравенето с тях, но се ориентират към бъдещето, защото само реализираното такова би оправдало тяхната актуалност днес. Тук науката се оказва в още по-критична ситуация. Традиционната диагностика и прогнозиране в основата си е екстраполация на

⁴⁸ (Улрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ М., Прогресс-Традиция, 2000 , 36

наличното в бъдещето. Днес обаче повечето процеси не повтарят инерция, а са свързани с ефектите, които могат да се проявят само в бъдещето. Както каза Г.П.Щедровицки преди доста години, съвременното общество има проектен характер и за него вече не толкова важно да отговаря на въпроси за истинността на нещата, колкото да осигурява реализуемост на проектите във времето.⁴⁹

С други думи ефикасността и сигурността на съвременните дейности и инициативи не може да бъде измерена само по отношение на днешните данни и тенденции. Тя трябва да бъде измерена и по отношение на бъдещето, в което ще се реализира като свършен продукт или проект.

Но точно в тази точка рискът остава проблематичен, той не може да бъде изчерпателно описан поради едно единствено, но решаващо обстоятелство. От днешното състояние могат да произтичат не едно, а много бъдещи състояния. Товарът на все повече различаващите се и затова все по-малко можещи да бъдат предвидени ефекти от днешните действия прави рискът не случаен, а необходим компонент на всяко едно налично състояние.

Това критично и несигурно състояние на нещата не оставя науката да бъде единствен и решаващ фактор на промените и прогреса. По-точно би могло да се каже, че класическата наука на първата модернизация трябва да отстъпи място за научни практики, адекватни и релевантни на втората, рефлексивна модернизация.

Според Бруно Латур социологията от времето на Конт и Тард не само следва обществените промени, но и ги провокира. И Бек, и Латур фиксират, обаче, един отказ на класическата наука да следва точно тази си цел.

Ще си позволя пространния цитат от Бруно Латур, който съвсем ясно разкрива различието между класическата наука за обществото и длъжната да продължи нейната нагласа да участва в обществената промяна нова социология на дееца-мрежа или, както той казва, между първия втория подход към социалната реалност.

„Докато при първия подход всяка дейност — право, наука, технология, религия, организации, политика, управление и т. н. - може да бъде отнесена до и обяснена чрез едни и същи социални агрегати, скрити зад всяка от изброените, то при втория подход към социологията зад тях не съществува нищо, при все че те биха могли да бъдат свързани по начин, който произвежда общество - или пък не произвежда такова. Това е решаващата изходна точка, разграничаваща двете версии. „Социалното" вече не е

⁴⁹ Георгий Щедровицкий Принципы и общая схема методологической организации системно-структурных исследований и разработок // Системные исследования: Методологические проблемы Ежегодник 1981. М., 1981., с.186

сигурно и непроблематично свойство, а е движение, което може и да не успее да набележи контурите на някакво ново свързване и да преобрази някой добре оформен сбор. След като т. нар. „социално обяснение" е направило много полезни услуги в един по-ранен период, продължава Латур, сега то се е превърнало в непродуктивен начин за прекъсване на движението на асоциациите, вместо да съдейства за неговото възобновяване.

Според втория подход, последователите на първия просто бъркат това, което трябва да бъде обяснено със самото обяснение. Според тях обществото или някой друг социален агрегат представляват изходната точка, а те всъщност са крайната. Смятат, че същността на социалното се състои от социални отношения, а в действителност асоциациите са изградени от отношения, които сами по себе си са несоциални. Те си представят социологията като ограничена до определена област, а всъщност социолозите би трябвало да се движат там, където се организират нови хетерогенни асоциации. По тяхно мнение социалното винаги вече е на разположение, но то не е вид „нещо", което може да се види или да се постулира. То става видимо само чрез следите, които оставя (по време на тестване), когато някоя нова асоциация бива произведена от елементи, сами по себе си съвсем не-„социални". Тези социолози настояват, че ние вече сме под контрола на някакво общество, когато политическото ни бъдеще зависи от решаването на задачата, какво всъщност обвързва всички ни в едно. Накратко, вторият подход предявява претенцията да възобнови работата по свързване и събиране, която внезапно е била прекъсната от страна на първия.⁵⁰Така новата научна парадигма се стреми да разруши ограничеността на предпоставената истина, защото именно тази предпоставеност произвежда с нищо не можещ да бъде оправдан риск „на непредвидените ефекти", от иначе напълно рационално обяснена и конструирана дейност. Според Бек, научното обяснение на риска, което не взема предвид неговия произход в съвсем рационални действия и проекти, само се превръща във фактор на риска.

Рискът вече не може да бъде измерван и оценяван като нежелан или „скрит страничен ефект". Рискът конституира всяко действие, ориентирано към бъдещето и той не трябва да бъде измерван и оценяван с мащабите и мерките на наличното, а проектиран и конструиран от бъдещето към настоящето.

Производството, ориентирано към бъдещето, означава преди всичко отказ от стремежа

⁵⁰ Бруно Латур РЕАСЕМБЛИРАНЕ НА СОЦИАЛНОТО. Увод в социологията на дееса-мрежа, с.13-14

между производството и потреблението да няма никакъв разрыв, т.е. потреблението автоматично да следва производството. Продуктите, услугите, произвеждани днес изобщо не са свързани по някакъв „естествен и причинно обусловен начин” с употребата си от реалния потребител. Това предположение изхожда от класическата версия на пространството и времето, където всичко налично се разполага на веднъж и завинаги фиксирано място и време. Днес се оказват едновременни миналото, настоящето и бъдещето защото ако за едните нещата са налични, за другите те са само възможни и за трети отдавна минали.

Иначе казано днешните проекти се реализират не само в собствено бъдеще, но в настоящето на тези, които ще ползват техните ефекти и ползи. Връзката между тези различни времена и места не е причинно-следствена, а проектно-конструктивна. Както казва Бек „или ние да сме активни днес за да предумотрително да отстраним или омекотим проблеми и кризи на утрешния или онзи ден, или „после” просто няма да имаме такава възможност”.

⁵¹Ако се върнем тук към малкото ни изследване, можем да видим в него не толкова потвърждение на по-горе изложените теоретически възгледи върху втората модерност, колкото израз на сблъсък между двете модерности в съзнанието на младите хора. От една страна те посочват и преброяват именно видимите рискове някъде далеч „на друго място”, но от друга са смутени и тревожни точно поради невидимостта на реалните рискове, с които се сблъскват без да могат да ги определят визуално и сетивно във всекидневието.

Тук се диагностира една фундаментална характеристика на днешната българска реалност. Сблъсък на двете модернизации „на едно място и в едно и също време”. Докато първата модернизация визуализира неадекватността на предходния опит, втората разкрива неадекватността на самата първа модерност, нейната несигурност на фона на глобалните промени

Една от задачите на съвременната наука изобщо, а и на социологията особено, е да разкрива конкретните очертания на този сблъсък, но не за да бъдат описани и преподавани като налични и безспорни дадености, а като задачи за проектиране и разрешаване.

Доверието като модерен феномен обезличава и разтваря базисната властна основа в множество безлични „устройства” – политическите, стопанските, образователните и

⁵¹ Улрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ М., Прогресс-Традиция, 2000, с.65

междучелностните днес се пропукува и поставя под въпрос самата основа на обществото – базисната готовност да бъдат приети съответните на времето и мястото ограничения и предимства от кооперацията както в глобален, така и особено в локален план. На място на това често неосъзнато съгласие да се живее обществено идва афективното несъгласие дори и отказ на хората да се придържат към каквито и да било правила, норми и образци. Или това, което М. Вебер определи като „разочарование” размагъосва и самата власт. „Съдбата на съвременната епоха, говори той в последната публична лекция „Професията и призиванието на учения”, характеризираща се с рационализация, интелектуализация и най-вече с разочарованието на света, е накарала хората да елиминират най-сублимните ценности на общественния живот”.

А властта на общественото върху съдбите на хората е именно тази най-сублимната ценност, отказ от която не само като неподчинение и несъгласие, но и като освобождаване от самото общество.

В този все по-мащабната ерозия на базисното за модерността доверие откроява една парализа, когато нито втечняваща модерност нито непроменящата се мобилност престават да бъдат ефикасни и ефективни-взаимно се парализират.

2.2 Възпитание и образование: конфликти и разриви

Историята е това, което присъства днес. Всичко което се представя като неприсъстващо, отдалечено във времето всъщност е тук. Историята е това, което присъства в настоящето. Благодарение на знанието и модерното образование. Тази констатация е методологическа предпоставка за представените тук реконструкции. Защото и ритуалите, и магиите, и митовете, и пътуванията са такива каквито са налични за днешното възприемане на света наложена от образованието. Иначе в модерно общество, което се отказва да бъде поместено в територии на историите за света (Лиотар) се еманципира от тази си предопределеност, не престават да бъдат жизнени и действени всички уж забравените образи и преживявания, които днес поддържат глобалната интеграция и като я оправдават, и като я взривяват.

От тази феноменологична, но в конкретен план и херменевтична позиция се опитвам да реконструирам именно присъствие на важните предпоставки за днешното, които същото това днешно втечнява, та дори и взривява, но ги оставя като следа в образа за настоящето към бъдещето

За да бъде разкрита динамиката на тези процеси в българското общество тук представям редица изследвания на семейството, училището и младежта в рамките на последните 20 години

Семейството-1996г.

През юли 1996 г. се проведе специфично изследване по методика на игровата симулация (simulation&gaming) от екип в състав автора, доц.д-р М.Георгиева и доц.д-р Н.Обрешков, в което взе участие малка група от чиновници, студенти, научни сътрудници, журналисти, представители на частния бизнес.

Основният проблем, на който търсехме решение в хода на изследването е способността на съвременното българско семейство, а по-конкретно, градското българско семейство да възприема и да се адаптира към промените в обществото.

Хората и в играта, и извън нея остават същите както по своя манталитет, интелект, така и във всекидневните си житейски навици, но най-вече на ниво дълбинни, често неосъзнати ценностни ориентации и стремежи. Играта не променя тези дадености.

Напротив, дори ги откроява много повече, отколкото извънигровата реалност. А да се разбере какво всъщност задвижва човека субективно, "отвътре" е много важно тъкмо в сегашната сложна, преходна ситуация.

От тази гледна точка дискусиата по проблема на семейството е само екран, върху който се проецират някои твърде съществени измерения на днешната ситуация в българското общество.

Преди всичко е важно да отбележим, че едва ли не във всички "игрови" варианти се получиха вариации на едно единствено родово, патриархално семейство. Разбира се, самото това "прото" семейство в отделни игрови проекции може и да "се клонира", да се разделя на отделни ядра-домакинства вследствие на конкретните обстоятелства и "фантазията" на участниците. Но остава в общия контекст на всяка игрова версия на семейството като негова екзистенциална и смислова рамка, като някаква нормативна структура на разиграваните "конкретни" семейни отношения и процеси.

Тази скрита, но всепроникваща "нормативна рамка" в игровите дискусии се изразява посредством термина "помощ" - способността на "прото" семейството да задържа обособените ядра в контекста на домакинството-стопанство, т. е. чрез "буркани", отглеждане на внуци и прочее видове домашен труд. Същевременно този огромен и поглъщащ маса време и усилия на семейството труд, като че не влиза в сметката, но

остава реална база за семейното стопанство, невидим компонент едва ли не на всичките семейни бюджети.

Извън тази буквално родово-патриархална нормативност на съвременното градско семейство (с уговорка-преди повече от 20 години) остава нещо като "отклонение". Това, обаче, всъщност не са истински семейства. Това са "отломъци". Всички те демонстрират очевидната си "анормалност" и са резултат от повече или по-малко проявени семейни кризи, довели до взрив на "рамката". В едно от игровите семейства ролите онагледяват този вид "взрив" буквално. Бащата живее "тук", в България, а майката с дъщерята "там", в далечна Португалия. В друго игрово семейство отломък, семейството на бащата, който е "болен от СПИН", демонстрира отново именно неблагоприятие в родовите отношения, скъсване с "рамката" и загуба на невидимата подкрепа от рода. Жената-майка напуска мъжа, оставя го болен с детето. Тези драматични подробности от игрови порядък не следва да прикриват същинския смисъл на "отклонението" - то отново е резултат от катастрофа.

Много интересно е и едно друго "отклонение". То пак е норма, но в една друга буржоазна, "предеветосептемврийска" реалност на градските семейства, където всеки държи на своята самостоятелност и се дистанцира от рода благодарение на свое собствено дело или както днес го наричат бизнес. Този вариант на семейство, разигран в хода на дискусиата ни показва тип семействени отношения, основан върху интензивната капитализация на собственост. Макар и в случая те да са в основата на ефективни стопански връзки между различните членове на рода, предават се в наследство, но отношението към тях е друго. Семейните отношения се капитализират могат да бъдат продадени или дадени под наем в зависимост от това, кое е по-изгодно. В игровата имитация този антипод на родово-патриархалния тип семейство не се представи като еднозначно печеливш. Напротив, тези, които демонстрират своята готовност да действат модерно се оказват в семейно отношение "дефектни". Така патриархалната норма печели дори и на чужда територия. Всички варианти на собствено градско семейство остават или "отклонения", или "конфликтни".

И така "нормата" в семейния живот се възприема като безпроблемно продължаване на традицията, на всички заварени инерции в пространството и времето. Нещата са такива, каквито са били и ще бъдат винаги. Дори и най-неблагополучното семейство държи да запази жилището си на всяка цена ("Имотът не се продава!"). Нормалното семейство обхваща целия свят, структурира и определя всяко действие "вътре", отблъсква всичко опасно за традицията "навън".

"Отклонението" се възприема тъкмо като прекъсване на традиционния ред на нещата, като отказ от автоматизма на "естествения ход на нещата". Особено ясно този конфликт между безпроблемната инерция и рационалния избор на средства за постигане на определени цели, рационалното планиране изобщо, се очертава в ценностната сфера, т. е. в областта на семейните приоритети.

Дискусията, както и една блиц-анкета с участниците ѝ дори и при условното ранжиране на декларираните цели на едно семейство-образец, очертава следните приоритети:

"щастлив семеен живот", "здраве", "образование на децата" и "финансово благополучие". Докато "нормалното" семейство се конституира като пространство на социалната реализация, семейните ценности разкриват времеви хоризонт на индивида. Наслагването на тези две измерения дава твърде интересна картина.

По същия начин както "отломъците", формите на поведение, които поставят под съмнение традицията и инерцията се изтласкват вън от семейното пространство, "щастливият и задружен семеен живот" остава главна цел във времето. Всичко, което се "отклонява" от нормалния модел в ценностно измерение също се оказва "неблагополучно". Ролята на "дамата дизайнер", която живее с партньора си "нелегално", разиграна в хода на дискусиите е най-яркият пример за това.

Материалната мизерия се компенсира със здравите семейни отношения и ценности. Както и обратно, благополучието се заплаща с корозия на тези ценности, с разпад на семейния организъм, със заболяване - буквално със СПИН.

Ценностите и приоритетите на семейството общо взето го ориентират във времето, третират образа на нормативното бъдеще. "Здравето", "щастиято", обаче, остават дълбоко консервативни корелати. Бъдещето не може да ги разклаща. В тази връзка дискусията показва нещо твърде важно: за всички това бъдеще се проектира в най-добрия случай в перспектива до една, две години. Дори и безпроблемните семейства, в игровата си декларация, виждат бъдещето максимум в близките десет години.

Трябва да се отбележи, че всичките семейни проекти и ценности подчертават и прокламират вярата в собствените сили. Но отново в традиционен, консервативен план. Семейството затваря и обхваща целия жизнен хоризонт и съвсем не предполага контакт с "чужди" партньори - всичко се прави "вътре", а помощта се търси от членовете на рода, по роднинска или приятелска линия. За постигане на успех и оцеляване на семейството са важни само вътрешните му ресурси. Всякакъв допир с модерните стопански структури, участие в модерната стопанска система плашат семейството. Лайтмотивът в дискусията е никакви заеми, никакви кредити, никакви застраховки.

Всичко ще правим сами и с помощта на "роднини и приятели". В тази интимно-нелегална семейна среда се покриват всички реални контакти на семейството.

Интересно е и това, че финансовото благополучие, макар и да стои сред другите ценности на семейството, остава някак си периферно. Печели естественото здраве, докато финансовият успех остава нещо случайно и лъжливо. Изобщо, всичко което предизвиква необходимост от иновация, от някакво отклонение от естествения ход на нещата се възприема като опасно за семейството. И може би тъкмо затова финансовото благополучие, което по мнение на участниците днес не може да бъде постигнато без морални компромиси е изпреварено от здравето и образованието на децата.

Същевременно да наследиш нещо е не само желано, но и приемливо от нравствена гледна точка. Да направиш нещо сам и извън традицията най-малко е съмнително и опасно. Само един от участниците залага на рационалния подход и прагматизма като условия за успех в живота. Така в крайна сметка на първо място като приоритет се оказва едно стабилно и чисто физическо съществуване и оцеляване. Също така съществени се оказват като стойности различните, гарантиращи подобен род стабилно съществуване механизми. В този пункт се натъкваме на един парадокс. Докато "вътре" в семейното пространство не се допускат никакви "чужди" агенти, дори и като "помощници", "вън" в една необходима за съществуването естествена среда се намира главният "помощник" - държавата. Там, далеч от семейните връзки и ангажименти тя остава като природна сила и трябва да поеме ролята си на гарант, същия какъвто е наследственият имот или безразмерната "служба-синекура". С други думи държавата като стабилен гарант остана вън от днешната ситуация. От нея пак се очакват ефекти, подобни на тези, които човекът получава от природата - плодовете и сянката на гората, чистата и хладна вода на извора. И в случая с държавата промените, които така изнервят участниците не бива да засягат този гарант на личното благополучие.

И така, като ядро в ценностните ориентации и приоритети на семейството в хода на дискусиите се очерта стабилността, монолитността, архаичната неразчлененост на рода - "щастлив и здрав семеен живот". "Щастието" като семейна ценност се противопоставя на "неправедното забогатяване", колкото по-трудно, е на семейството в материално отношение, толкова повече се заздравяват връзките в него, толкова е по-здраво и физически, и морално, толкова е по-монолитно. "Здравината" на семейството образно представя архаичната му "вкамемелост". И колкото повече се говори за това, толкова по-сомнителен става реалният статус на днешното градско семейство. То се разболява, като че ли тъкмо от своето забогатяване, модернизиране и прагматизъм.

Интересно е да се отбележи, че вижданията за участието на семейството в стопанския живот на обществото дори и в освободеното пространство на "игровата фантазия" остават пределно елементарни. Това са по-скоро схематични знаци на определени престижни от гледна точка на участниците в дискусиата роли-позиции в съвременното общество: "програмист", "богата дама-дизайнерка", "частна чужда фирма". Можем да видим, че семейството заема стандартни, а главно, наследени от миналото позиции - синекури, вечни и безсъдържателни длъжности - тези на лаборант, архитект в общината, военен, пенсионер, инженер, студент, деловодител, снабдител. Тези чисто формални и безсъдържателни длъжности се споменават с такава безпроблемна лекота, която ни кара да мислим, че и сега те не се осмислят съдържателно, остават "места за отработване на време нужно за пенсиониране". Мисленето, което наблюдаваме е всъщност публично демонстриране на стандартни длъжностни скали, разликата между които е формална тъкмо поради това, че съдържанието им едно и също - хората не се реализират като такива, а "пребивават" в очакване на гарантираната пенсия.

Изключение не прави дори и собствено градското семейство - то живее така, както е живяло, гарантирано е от някакво чиновническо положение, например на майка-архитект за близките няколко години, които остават до пенсия. Това не са същински дейности, не са измерения на онова пространство, в което човекът наистина се реализира и постига успех, а фалшиви декорации, които крият истинските "занимания" на семейството, истинските корени на неговото благополучие.

Също така трябва да отбележим, че за повечето от демонстрираните и обсъждани в хода на дискусиата модели на семейно оцеляване е характерна една обща черта: семейството балансира на долната граница на доходите в днешното българско общество. Странен е и образът на преуспяващото семейство. В него доход от три-четири хиляди на член от семейството се смята за достатъчен. А парична сума от един милион почти безкрайно богатство. Интересно е, че "бедно" семейство на двама млади родители с едно дете, отново, макар и да балансира на прага на мизерията вижда благоденствие тогава, когато си осигури доход от 9-10 хиляди лева, т. е. малко под три хиляди на човек.

Обръщам внимание, че не става дума, за една или друга икономически достоверна информация. Анализират се субективните измерения на стопанския живот на семейството. Семействата, такива, каквито те бяха "разигравани" в дискусиата остават стабилни не само в духовните си ориентири, но и в житейските, и стопански оценки. Семействата, които получават подкрепа в хода на обсъждане на техните планове не

виждат голяма опасност от инфлацията, не предвиждат никакви компенсиращи активности. Основно се залага на стабилни доходи главно от държавни заплати. "Припечелването" е случайно и на него не се гледа сериозно. Дори и в бедното семейство. То по-скоро е благопожелание, отколкото реална практика. На посочените като престижни дейности - програмист, снабдител, дизайнер се гледа аморфно и емблематично. Те явно са следи от "кино-фантазиите" и не се възприемат реалистично. Новите посредници в стопанския живот - частните фирми, обаче, съвсем не са извън вниманието на участниците в дискусиата. Но тяхното положение е различно - те се възприемат едва ли не по-същия начин както и неочакваното наследство или печалбата от тотото. Частното предприемачество се интерпретира като второстепенен и случаен начин за "припечелване". Обаче, когато все пак частната фирма става основен източник на доходи в нея се трудят или младите, или пък "отломъците". За всички други и досега "държавната работа" остава основен източник на доходи. Патриархалното семейство гледа към предприемачеството с подозрение и ако го приема, държи то да стане чисто "семеен бизнес", да не излиза извън рода и тясно-интимните "приятелски" отношения. Макар и като водеща ценност, бизнесът остава "съмнителен", той събужда известни напрежения в нравствената сфера. "Дамата-дизайнер", например, направо заяви, че не обича контактите с бизнесмени - те лъжат и налагат самата тя да прави известни компромиси. Отново печелят тесните, роднинско-приятелски ангажименти и навици.

"Припечелването" остава периферно може би тъкмо поради големите рискове и нестабилността в днешната българска реалност, без да пренебрегваме и по-съществени причини.

Стабилността на семейството се подлага на твърде големи рискове, когато то не е осигурено с държавна заплата. И това противоречие тревожи семейството, не го оставя всъщност толкова щастливо, монолитно и задружно, каквото искат да е всички участници в дискусиата. За стопанската активност на семейството, както и за моралното му здраве не се оказват важни нито пресметливостта и прагматизма, нито предприемчивостта и въображението, наследството, продължаващите с години връзки и ангажименти, едни или други естествено наследени таланти и способности. Дори и най-проспериращите "отломъци" всъщност получават успех по наследство, от предишните си връзки – в готов вид. Богатата "дама-дизайнер" наследява къщи и имоти, които с изгода експлоатира и по този начин осигурява си възможност да се отдава на изкуството и дизайна. От нейния семеен план излиза, че за да се занимаваш с

бизнес, трябва да си предварително много богат. Но най-важното е че всеки, макар и много плах и условен опит нещата да се подложат на някаква рационална преценка среща в дискусиата агресивното неприемане. Печелят отново автоматизмът на инерцията или чисто интуитивният тип стопанско поведение. Колкото и да е парадоксално нито един от семейните планове не предвижда дори условно някакъв очакван успех, някакво конкретно постижение, което да помогне в оцеляването в трудния и конкурентен стопански живот.

Успехът се оказва "зад скоби" - той или отсъства, или вече е постигнат. Целевата координата на стопанската дейност се оказва твърде бедна и отново се редуцира до класическите патриархални ценности - здраве, къща и деца. За днешната ни икономическа ситуация това обстоятелство има едно твърде неприятно следствие - тази бедност на целите, на стимулите ограничава полето за изява на предприемчивостта, обеднява стопанската инициатива, редуцира я до стандартни, масови, стереотипни модели. Лишеният от конкретни измерения успех обезсмисля риска, ограничава периметъра на участие на семейството в модерната стопанска ситуация. А от друга страна прави самото семейство лесно манипулируемо и беззащитно пред стопанската конюнктура и промените в пазарната стихия. Нещо повече, реалният успех изключва семейното щастие и монолитността. Успехът или стои в основа на семейното щастие някак си предзададен и наготово, но тогава пък взривява вътрешната монолитност, или пък остава недостижима фантазия поради неспособността на семейството да се мобилизира, да оптимизира и планира своята дейност.

Невъзможността за успех като стопански императив отново засилва желанието за твърди гаранции и една от проявите му е искането "равен старт" за всички. Очертава се отново една дълбока пукнатина в семейното съществуване - пукнатината между успеха като риск и иновацията и успеха като гарантирана награда за примерно поведение и постижения в труда и учението!

Ако хвърлим поглед на общия емоционален фон в игровата ситуация. Той най-малкото е странен. Хората, които "играят на семейство" нямат каквито и да било ограничения във фантазията си, но държат да бъдат "правилни", нормални семейства. С изключение на няколко души всички участници конструират всъщност едно и също, патриархално в духовните си основи семейство-род. А тези, които наистина "фантазират" го правят пак в рамките на тази предопределена схема - просто я взривяват, правят от нея различни по характер и експресивност "отломъци". Странното и необичайното в случая е тъкмо

това, че в игровото, фантазийно пространство образованите, градски хора моделират едно патриархално "селско" семейство. Но с това странностите съвсем не се изчерпват. В декларативните "планове" се очертава дълбоко противоречива картина. Всъщност никой не може да покаже какъв е неговият образ на успеха, дори на равнище елементарно оцеляване. Богатите по нищо не се различават от бедните, с изключение на едни или други твърде фалшиви "подробности" - бутиците или тайните "мафиотски" връзки. Хората пряко или косвено се жалват, че им е трудно. Но всички се справят: никой не гладува и съвсем не е склонен да продаде имота си. А всички го имат, дори и най-бедните.

Играта поставя хората пред един като че ли абстрактен проблем - да опитат да конструират едно по-отдалечено или по-близо бъдеще на семейството. А това като че ли не ги ангажира директно с проблемите на днешната ни реалност. Но именно в дискусиата възникват различни напрежения и конфликти. Докато бъдещето се мисли нормативно, каквото трябва да бъде с оглед на възприетите модели и ценности - дискусиата ги показва като патриархални, вековни, стабилни - настоящето остава извън "картинката", но пречи, като постоянно коригира "фантазиите". Най-вече там където се очаква чудото - наследство или връщане на земята. Всички имат какво да очакват, но надеждите са толкова слаби, че взривяват дори и абстрактната, нормативна представа за бъдещето на семейството. Земята дори и да я върнат, първо, е малко, второ, няма кой да я обработва. Децата са образовани и "трябва да се справят", но сферата, в която те уж ще просперираат там, в бъдещето е фантазийна - наистина е проспериращ бизнес, но не тук, а там, в чужбина.

И това е другата тема-симптом. Децата, макар и да работят в чужда фирма, все пак остават тук. Единственият, представил се като бизнесмен участник в играта съвсем не планира да замине в чужбина. А другите направо го декларират. Най-вече богатата дама - тя е доволна от сегашното си положение. От чужбина си доставя материалите, а за там изнася моделите, но ...така, между другото. Иначе планира да конкурира чуждото производство за тукашния хай-лайф.

Какво е това - израз на патриотизъм? Едва ли! Разиграната опозиция "здрав семеен живот - успешен бизнес" разкрива нещо много по-съществено. Чужбината макар и да осигурява успех е опасна, дори страшна. Тя е виновник за деградацията на семейството. Тя е някакво опасно и чуждо външно пространство. Джунгла, в която не действат никакви правила и закони, страшна, но и привлекателна за децата.

Но всичко казано все още е в периферията на същинските напрежения и проблеми. Ако тръгнем от това, че семейството е един вид социален индивид, организъм, то този организъм има цикъл на своя живот, който включва основни етапи за реализация на едни или други необходими жизнени функции. В днешната ситуация точно възпроизводството и реалното завършване на един семеен жизнен цикъл се поставя под съмнение. Колкото и парадоксално да е но бъдещето за участниците в играта съвсем не е проблем. И не трябва да бъде такъв, ако всичко върви по правилата, както трябва. Проблемът е настоящето. В него се крият спънките нещата да вървят естествено, а самото възпроизводство на семейния организъм да става безпроблемно и по инерция. Настоящото прекъсва тези инерции, оставя миналото далеч, отчуждава го и го превръща в носталгичен остров на стабилност и здравина.

В игровата изследователска ситуация настоящето съвсем не е задължителен предмет за обсъждане, но то постоянно присъства в диалозите. И отново присъствува абстрактно и нереалистично. Детайлните и конкретизирани анализи и прогнози за семейния бюджет са абсурдни, защото в тях не влизат съвсем очевидни факти от днешния делник - инфлацията, безработицата, престъпността. Днешното остава едва ли не автоматично продължение на вчерашното. Фантазията и нормативното мислене на "играчите" просто не успяват да реагират на промените, които не спират дори и през това лято. Онова, което все пак присъства от днешната реалност е невидимият семеен труд, този на "дядовците и бабите" от село. Но самото село отново липсва - то е далеч и не е за живеене. Интересно е, че липсва и градът. Присъства някакво карикатурно-схематично негово подобие - театър и книги. Градското интелигентно семейство, както, впрочем, и бедното постоянно напомнят за културните нужди каквито са напр. чуждите езици за децата, театъра, книгите и др. Всички те са трудно достъпни - няма пари.

И така, източникът на напрежението в дискусиата, симптомите на което виждаме в развоя на диалозите, в прекъсванията и реалистичните корекции в уж нормативните и абстрактно-благополучни планове е настоящето. То тревожи и разболява семейството, поставя под съмнение неговите планове да живее "здроаво и щастливо". Защо? Общо взето всички ги тревожи стандартния набор от неприятности - безскрупулните и аморални търговци и бизнесмени, престъпността, общата социална несигурност. Но точно това пък и не е чак толкова изненадващо. Обратно, участниците в дискусиата практически не изпитват трудности "в планирането". Настоящото тревожи с нещо съвсем друго. Изворът на този конфликт виждаме в дискусиите по повод на един от "семеен план" - може би и най-странният и различен от всички останали. Странна е

неговата изключителна реалистичност и актуалност. В него не се пестят нито проблемите, нито психологическите подробности. Бизнесът е труден и несигурен. Отношенията в семейството съвсем не са здрави и монолитни. Има и откровено неприемане на "патриархалната" дисциплина - конфликт с дядото-професор. Но, най-вече, има го патосът на критичната самооценка, вярата в това, че човек може да се оправи в тази трудна и богата на рискови ситуации реалност с рационални средства. Че семейният живот наистина трябва да се планира, че той не е осигурен автоматично и по инерция. Ето какво не се прие от всички останали. В края на дискусиата диалогът неочаквано се изостри, а времето за обсъждане изведнъж се проточи, независимо от късния час и общата умора. Съвсем ясното споменаване и акцентът върху рационална сметка, върху прагматичния и самокритичен подход към всекидневието предизвика едва ли не гняв у всички присъстващи. Емоционалният фон за пръв път стигна до почти откровена неприязън.

Анализът ни показва, че хората се тревожат най-много тъкмо от необходимостта да се обърнат към самите себе си, да търсят резерви в собствения си живот. Успехът идва като резултат от щастливо стечение на обстоятелствата или наследство. Или успехът го има и той се експлоатира безпроблемно, или го няма и тогава пътят към него става опасен и разрушава нравствените устои, изисква твърде сериозни нравствени компромиси, буквално - разпадането на семейството. В дискусиата най-успелите са извън класическия кръг на семейните ценности.

Настоящото наистина тревожи хората, но не само и не тъкмо с трудностите, с промените като емпирически индикации. Тревожи ги на по-дълбоко, екзистенциално равнище, в душата!

Важно е да отбележим, че в дискусиата и в играта като общ сценарий съвсем съзнателно отбягвахме каквито и да било политически аспекти на реалността. Опитите напрежението, натрупало се в хода на дискусиите да бъде "освободено" в тази насока също се оказаха безуспешни. Когато в хода на дискусиата бяха повдигнати въпроси за "турския език" и прословутите "45 години" аудиторията не ги пое и те останаха в периферия. С други думи класическият ход да се търси изход за конфликта и напрежението във "виновника" в нашия случай бе избегнат. И все пак "отдушникът" се намери. Хората, след трудната и дълга дискусия останаха доволни, с оживление продължаваха да обсъждат някои свои проблеми по групи. Дори започнаха да имитират бизнес-контакти. Атмосферата се разреши и остана общото усещане за една добре свършена работа. Като че ли те успяха да "не се разкрият", минаха по-край истинските

проблеми. Причината е в ясната и твърдо поддържана рамка на регламента: твърдо и безкомпромисно наложения ред успокоява всички. Точно защото той не идва от някой "вътрешен" фактор, а се налага със силата на естествен закон и от авторитетна инстанция - науката. Ако се върнем към "най-скандалния" план виждаме, че той най-много тревожи хората с това, че редът и регламентът идват отвътре, те са резултат от съзнателните усилия на самия индивид, на рационалните му сметки и предвиждания. А тъкмо това не се приема!

Оказва се, че настоящето тревожи тъкмо с това, че все повече налага този тип самодисциплина и рационалност. И още нещо. Промените са толкова радикални и засягат толкова важни измерения на семейния манталитет, че за справянето с тях е нужна иновация, нужни са нови правила, нужни са нови модели на поведението. И те няма откъде да дойдат сами, без съответните усилия. Става ясно, че отношението към "чужбина", "към чуждия опит" е негативното, защото този чужд опит просто не "действа" сам по себе си. И затова не спасява, не дарява чудесно спасение.

Като че ли на тази диагноза противоречи всеобщият стремеж децата да бъдат образовани. Но противоречието е привидно. Образованието е начин за защита от промяната, то опитомява чуждата реалност, защитава бъдещето на семейството от атаките на настоящето. Децата, ако се изучат ще заемат по-добро положение в обществото, ще работят по-лек труд и за по-голямо възнаграждение. В стремежа към образованост отново виждаме традицията.

Образованието обаче наистина е фактор за просперитет, но не само по себе си, а в системата на иновационното поведение. Обратно на това твърдо изискване, у нас дори в интелегентната среда то остава в периферия на традицията, на монолитната здравина на патриархалния род. Образованието е символ на определена властова позиция в една стабилна йерархия с ясни и добре маркирани граници между отделните позиции и структурни нива.

Неясното настояще, огромният обхват на промените поставят образованието в нова ситуация и пред една друга стратегия, правят го фактор за вътрешна трансформация на поведението. Но това все още не се вижда от никой, както не се вижда и нуждата от резултатите му в пряката дейност, в бизнеса. При него са нужни други качества - безскрупулност и лъжа, агресивност и сила. Така иновацията се третира отново в рамките на традицията като случайна промяна, с която трябва да се преборим силово, а не с разум, не със знания и рационални планове. Промяната е вид природно бедствие и колкото си по-здрав, толкова повече можеш да се бориш с това бедствие. Днес

промените вече не могат да бъдат опитомени със стандартните стратегии на семейното възпроизводство. Необходимо е реструктурирането на самия род, необходима е вътрешна свобода и рационална оценка на възможностите.

Промени от подобен род вече не могат да бъдат нито избегнати и игнорирани, нито още повече фалшифицирани, имитирани с едни или други адаптивни техники. А това най-много възпалява душевността на семейството, на индивида, поставя го пред избор, за който той не е готов.

Последиците от това състояние са много. За политиката, икономиката културата те се свеждат към един сериозен и напълно реален проблем: промените вече настъпват и не могат да бъдат игнорирани или ограничени в един или друг тесен спектър, но способността за адекватна реакция още не е оформена. Хората предпочитат външни гаранции от държавата, за да "припечелват" така, както са свикнали. Очаква се някой друг да озапти спекулантите и рекетъорите, да наложи твърда дисциплина, но да остави всеки да прави това, което е свикнал да прави. "Луфтът" между сложността на житейските проблеми и способността те да се решават адекватно се запълва с пасивно изчакване и примирение с обстоятелствата. Липсата на готовност към иновационен тип поведение се оказва сериозен негативен фактор и за макросоциалните процеси, за внедряването на новите начини на стопанска дейност. Хората просто не виждат в социалната си среда нетрадиционните помощници - банките, застрахователните фирми, науката и изследователските проекти. Никакви кредити, никакви заеми, никакви проекти, които излизат от руслото на известното, традиционното.

Следователно проблемът не е самото бъдеще, не е и настоящето - проблемът е в това, че движението от настоящето към бъдещето стана трудно и изисква нови, все още не притежавани способности, а главно – умението всеки критично да осмисля и организира собствения си живот, собствения си бизнес, собственото си семейство. Тези обстоятелства са общи за глобалния свят. И те се отнасят до живота на българското общество - не по-малко силно и в не по-малко разрушителни ефекти за обществената реалност, „втечняват” и „втвърдяват” я в световна логика на вълните на модернизацията. Но тази „глобална” логика на поредните вълни на модернизацията има свой локален характер. Сблъсъкът между модерното и стабилно модерното, традиционалното има свои конфигурации, постижения и поражения.

Младите: “Покажете ни какво е правилно!”

В рамките на проект на ЮНЕСКО "Взаимодействие между културните институции в обучението", през 1995 г. се проведе емпирично културологично изследване под формата на игрова дискусия на тема "Какво ми даде културата за успех в живота".

Изследването се осъществи с любезното съдействие на г-н Ат. Цанков, директор на 3 СОУ с разширено преподаване по хуманитарни дисциплини и изкуство. В него участваха 20 ученика - 15 момичета и 5 момчета, което отговаря приблизително на съотношението на половете в паралелките от 9 до 12 клас. Учениците са от три паралелки на деветите класове - по хуманитаристика, изкуство и християнство и от една паралелка на 12 клас, бъдещи абитуриенти.

Специфична задача на изследването е да се установят някои конкретни измерения на културата като фактор в образованието през очите на самите учащи се. Един от проблемите на това изследване е адекватността на една "външна" гледна точка - тази на изследователя - към ситуацията, в която младите хора не само се обучават, но и формират възприятието си за света, осъзнават сложността и конфликтността на реалните човешки взаимоотношения.

Какво всъщност може да види един изследовател в ситуация, в която диалогът с него "се построява" предварително по схемата на "урок"? Дали трябва да приеме роля, която да съвпада с ролевите характеристики на "даскалското поведение"? Дали се налага точно обратното - нарушаване на всички възможни конвенции в тази предварителна колективна нагласа, за да се разруши всекидневната логика на социалните взаимодействия на младежите със света на възрастните? Проблемът не е тривиален нито от методологическа, нито от съдържателно-приложна гледна точка. Самото изследване като реална процедура се ситира в училищното пространство. Неговия предмет не се свежда нито само до конкретните ценностни нагласи на младите към културата, нито до едни или други нормативно възприети изисквания за оценка на реалността в скалата на официалния "училищен" модел. Предметът на това изследване е реалната динамика на взаимодействие между нормативните компоненти и индивидуално-житейските усещания в "душата на младия човек". Съвсем съзнателно се дистанцирам от традиционната терминология, натрупана с години в тази област. Наистина един образ - душата на младия - не е научна абстракция, в него се синтезират твърде много и различни качества на младия човек. В класическата социално-психологическа традиция става дума за една сложна динамика на конкретните личностни структури, каквито са Аз-образът, основните очаквания към собствените и на другите действия, техните ефекти и т. н. С това съдържанието на "душевния свят" на

младия човек не може да се изчерпа. Става дума за сложно съвместяване и конфликтното разгръщане на емоционално-афективните и рационално-прагматични измерения на отношението на младия човек към света. Твърде често тези слети в едно цяло качествени компоненти се разглеждат едва ли не като напълно различни пластове, съседстващи в душата на младите. При това съзнателно или не емоционалният план твърде често се поставя като подчинен на рационалния, а когнитивният аспект на мисловната и поведенческата активност на младите хора се абсолютизира. В резултат, изследванията като че ли изместват акцента върху формално-възпроизводимите, официално-легитимните страни на душевния свят на младите като при това налагат върху него един или друг нормативен модел. Накратко, подменят богатата реалност с бедното ѝ подобие и вместо да изследват "това, което е", изцяло се ориентират към "това, което трябва да бъде".

Поради естествените днес технически и ресурсни ограничения изследването не може нито да "изведе" учениците от стандартния училищен контекст, нито самото то да "излезе" отвъд формалните контури на "нормативния" свят на предварително формираните концептуални хипотези. Затова изследователя е изправен пред опасността учениците свободно да се крият от погледа на "външния наблюдател", да му предлагат очакваните от него реакции и по този начин да имитират тъкмо нормативния "ценностен модел на света" така, че на изследователя да остане само формалната процедура за регистриране и картотекиране на предварително класифицираните и йерархизирани "матрици".

Тези различни по своя характер и обективно значение обстоятелства налагат избор на специфична изследователска методика - свободно групово фокусирано интервю, с проективни (сюжетно-игрови) елементи. Подобен род методика плътно се доближават до стандартните обучаващи игри. Разликата обаче е твърде съществена: в случая практически отсъства дидактичният елемент, но се подсилва диагностично-изследователския.

На ученици от 9 и 12 класове предложихме да си представят, че вече са завършили гимназията и упражняват някаква конкретна професия. Така се създава една, в известен смисъл, нетривиална, свободна ситуация "когато всичко е възможно". Значимостта на този изследователски ход е огромна тъкмо поради факта, че става дума за изследване не на нормативните, а на "реалните" качества на днешния душевен свят на младите. Разбира се самото това разграничение остава твърде условно, но то има своите основания: така можем да уловим живите, динамични моменти в отношението на

младия човек към заобикалящата го действителност, а не едни или други вербално екстериозирани нагласи и ценностни ориентации, макар и те да са важен ресурс на това отношение, без да го изчерпват.

Всъщност приложихме определен род феноменологични процедури, чрез които създадохме кризисна ситуация. Ценното е че те динамизират процеса на съучастие на учениците в изграждане на "извънучилищната" ситуация, оставят ги активни субекти на тази нова ситуация, но същевременно издават и стандартните "хитринки", начини за прикриване на истинското отношение зад нормативно възприетите оценки и квалификации.

Дискусията протече с активното участие на учениците. Предприехме и съответни методически действия, които да ограничат "цензурата", която може да се очаква, че ще действа тъй като директорът на гимназията присъства на дискусията, а това може да възпира "нестандартните" мнения. Наистина това е един съществен фактор в хода на всяка дискусия, която протича в "официална" атмосфера. В нашия случай обаче самите ученици бързо преодоляха традиционните смущения. Да не забравяме все пак, че става дума за едно "изкуствено" пространство - на диалога и игровото въображение.

Формираната през проективно-игрово задание ситуация не е статистически обект, поради което данните от изследването не могат да бъдат екстраполирани върху мащабни социални процеси. Фокусирането на диалога върху различни аспекти на проблема за ролята на културата в образованието и живота по-скоро сондира и диагностицира наличните способности на учениците да възприемат една нестандартна ситуация, да търсят и да намират задоволителни средства за ориентация и ефективно излизане от такава ситуация.

Дискусията се проведе така, че се очертаха няколко плана в отношението на учениците към формулирания от водещия проблем - ролята на културата в образованието и подготовката към живота. Първият план се определя от системата на очаквания в отношение към "външни инстанции" - към възрастните изобщо, към директора и водещия, конкретно. Вторият план - операционален - се оформя като система от конкретни действия, свързани с ориентацията в ситуацията и преодоляване на неопределеността в нея, от уменията да бъдат редуцирани смущаващите фактори и ситуацията да получи някакъв стандартен вид, т.е. на свой ред да бъде редуцирана към един или друг типов вариант. Третият план разкрива по-дълбоките нагласи и ценностни ориентации, критериите за оценка на реалната значимост на ставащото с оглед приетите в групата или от индивидуалното съзнание ценностни модели.

Би могло да се говори за съчетаване на абстрактните норми, налагани "отвън" и възприемани като "неприятни, но задължителни" със собствените норми и образци на поведение, както и за известна операционализация на получаващите се в резултат на това, провокирано в дискусиата съчетаване на мотивационни конфликти и тяхното инструментално (поведенческо) преодоляване или отслабване.

Ето и първата съществена констатация: учениците от тази гимназия имат много и развити навици за ефективна ориентация в нестандартни ситуации, способност да се адаптират към неочаквани за тях въздействия от страна на "външната среда" - тази на възрастните. В полза на това са и бързото навлизане на практически всички участници в дискусиата, и свободното им поведение, бързите и непринудените реакции в хода на неочаквано възникващите напрежения и проблеми. Но не можем да оставим без коментар един, като че ли незначителен момент: въпреки, че са вербално активни участниците в ситуацията останаха "неподвижни" в пространството. Дори и след активната намеса на водещия, който предложи "близките" по роли участници да се разположат и пространствено "близо" един до друг, първоначално възприетото пространствено разположение се запази или пространството остана статично. Разбира се динамизирането на пространството може да се тълкува и като израз на известна "припряност", несигурност във възможния изход от ситуацията. Но точно този ефект се търси специално, за да се излявят базисните структури на "душевния свят" - начините за излизане от кризата. Както показва анализът ни участниците в дискусиата просто избягват риска от "лошото представяне", очакват почти през цялото време нужната "парола" - знаци от страна на водещия и директора, които да им подскажат какво всъщност е "нужно" да кажат и покажат. Едва след като изключихме всякакъв род подобни знаци учениците се активираха, но отново само в чисто вербален план – започнаха директно да "подпитват" за "бележките" си след урока. По този начин те получават възможност сами да реинтерпретират "поставената им задача" – те просто обръщат ситуацията и стават "даскали", започват да дават собствени бележки на "школото".

За нас в тази връзка е важно да се изясни каква е ролята на разширеното преподаване на културата в даденото училище. Както свидетелства дискусиата освен интересните предмети за учениците са важни и нестандартното водене на занятията, както и "по-голямата" свобода не само в преподаването, но и в общуването между ученици и преподаватели. Немалка роля очевидно играе и престижността на училището и

конкурсният подбор на учениците. В училището учат не само деца от квартала, но и от цяла София.

Но дали става дума за влияние на определени стратификационни фактори? Дискусията показва че това влияние, поне засега, все още е незначително. Независимо, че в групата бяха включени представители на различни паралелки – история на изкуството, моден дизайн и други, дори и на различни класове (9 и 12) в хода на дискусията бързо се оформиха близки или общи реакции на учениците.

Втората важна констатация засяга по-дълбинните пластове на проблема. Докато учениците свободно и сравнително точно се ориентират в социалната ситуация, те остават по-пасивни и неориентирани в отношението си към самата култура. В печеливша позиция са предмети, които пряко и конкретно се свързват с културата: рисуване, дизайн, музика и други. Констатирахме доста развит прагматизъм в отношението на учениците към културата. Те ясно ограничават периметъра на предметите, които според тях имат връзка с културата. Това са рисуване, история на изкуството, конкретни знания за християнската култура, езиците.

Ситуативното "обръщане" на стандартните роли и в този случай ни даде възможност да определим някои от "оценките" на учениците, които те самите поставят на културата. Тя е или условие за получаване на престижен и доходен занаят, или средство за задоволяване на индивидуалните потребности, или форма за общуване и спечелване на адмирации от връстниците или "публиката". Обобщено: важен за учениците е външният легитимационен фактор, а не духовният живот като самоценна реалност. Много по-аморфни и неопределени са представите на учениците за ролята на стандартните учебни дисциплини - те са "за обща култура". Връзката на обучението с живота "след училището" се вижда или на твърде операционално ниво, или съвсем общо и формално - като фон и необходима санкция. Последното пролича в дискусията по повод "статута" на образованието.

За участниците в дискусията самото образование, ако не е "конкретно" и "операционално" остава само престижен повод за общуване и "връзки". Учениците съвсем точно отделят реалните фактори за успех в живота от абстрактните норми. Ако едното - връзките, отношенията с шефа, началният капитал се оказват житейски очевидни и правдоподобни, приемат се без спор, то другото - литературата, историята, хуманитарните и естествените науки се разтварят в една аморфна "предметна маса", остават само пределно обща "ориентация". Интересен е в тази връзка фактът, че участниците в дискусията слабо диференцират проблемите на българската история от

историята на света. В този случай по-скоро се демонстрира конформизъм, некритично възприемане на общовалидните норми и ориентации. Никой така и не успя да покаже със същата достоверност и образност как образованието стимулира мисленето. Докато ролята на общуването и социалните контакти бе показана живо и точно.

Третата констатация засяга един конфликт, който едва ли е специфичен само за това училище. Живостта и яркостта на представите на учениците за реалните обстоятелства на сегашния им живот, способността им бързо да се адаптират към нестандартни ситуации влиза в противоречие със зависимостта от "външната санкция" в по-далечна житейска перспектива. Стенограмата на дискусиата, въпреки пропуските по технически причини е основа за по-задълбочен анализ.

Учениците не могат да свържат своите реални навици и способности с евентуалния си успех в бъдещето. Остават в една пасивна позиция на изчакване нещата да се подредят по естествен начин. Изчакването нагледно ни се демонстрира в нежеланието учениците да променят първоначалната пространствена конфигурация в хода на дискусиата. Нито един от тях нито вербално, нито поведенчески не промени първоначалното пространство на дискусиата: не се премести на друго място, макар че нямаше забрана за това, нито пък преосмисли избраната позиция. В този случай навлизаме в един конфликт, който надхвърля рамките на изследваната ситуация. Като че ли светът се свива в едно, макар и богато с преживявания, но тясно "днес", а "утре" и "вчера" се изтласкват, едва ли не отвъд границите на светоусещането. Според учениците бъдещето не трябва да прилича на настоящето и съответно на това има статут на нормативен модел. Направихме опит да илюстрираме проблема за бъдещето, посредством реконструкция на онзи дискурс, който обхваща очакванията на учениците. Изведохме три основни семантики, които разбира се да открояват ролята на културата не само по време на образованието на учениците, но и в живота "след гимназията":

бъдеще - комплекс от термини, които описват желаното или нормативно "бъдеще", както и начина на поведение в "бъдеще" време на дискусиата - семантичното "там-пространство";

настояще - комплекс от термини, които описват начина на адаптация и ориентация в "реалното време" на дискусиата - семантичното "тук-пространство";

култура – образование - училище - комплекс от термини, които описват всички възможни значения на "културата" в дискурса, както на реалното, така и на "проективно-игровото" време на дискусията - семантичен посредник.

Предлагаме части от стенограмата от дискусията реконструирана според семантичните категории. Буквално се цитират конкретни реплики, мнения и становища изказани по време на дискусията. Разбира се важно е да не се забравя, че са извадени от стенограмата и следователно са положени на изследователско "фрагментизиране".

Фрагменти от стенограмата според семантемите:

- бъдеще: лекувам животните, събирам ги, пиша родословните...Имам частен кабинет... нещо като семеен лекар...След като се получи поколението, оттам нататък ще внимавам с родословието, ще лекувам... Ако не е толкова лесно? Тогава ще стана анималист и ще рисувам животните... Няма ли да лекувате безплатно? Ами разбира се... аз снимам природата, нейните красоти...Снимам предимно изгреви, залези, различни светлини, които се получават в самата природа. А не от изкуствени източници...Предпочитам да работя сама ...Ще ги (фотографиите) предлагам в някакви списания за природата, на изложби. Предлагаш ли ги на учените? Е, по принцип, сигурно няма да им трябват такива снимки, защото те са с художествена стойност...работа в чужбина, не чак толкова скъпо платена, но все пак... Може да ида, защото там може би ще имам по-голяма изява. Не че тука няма, но там може да се.. не знам може и да е по-интересно...А за постоянно ще работиш ли в чужбина? Сигурно някой ден ще се върна... Като начало подписвам документи, забрани за хвърляне на боклуци по улиците. След това увеличавам броя на галериите в страната. Обръщам се към архитектите. Но и се стремя нивото на културата да се качи, както например в Германия, в Испания. Там нивото е много високо и искаме да ги стигнем... За финансите. Заплатата (на бъдещия министър) не е много висока...Налагам строги закони за нарушаване...До момента държавата е била западнала, появявам се аз и всичко оправям... Откъде ще вземеш финансите? От народната банка, от банкерите, взимам заем след това, когато се разработят галериите изплащам, връщам заема с лихвите... Ще дигаш нивото на културата...Само ти ли го правиш, а народа? Ще ги подканвам, ще ги подканвам...това е много трудно, ще използвам най-различни средства,... не, без насилие...Ще вложа много средства, дори и лични...за построяване на академия... Има вече... За нови такива... Не сме никакви величия, просто колектив сме. Просто желаем да търсим млади таланти да се изявяват, в комедия. Няма да обръщаме внимание на финанси. Не, не безплатно, но просто, за да

живеем, не повече. Няма на преден план... Какво би направила ако ти дадат някаква роля, която не ти допада, но ти дават много пари? Не бих я приела, има и малки роли, които бих играла интересни...ще играем някъде в театъра, на сцена...Група ще си бъдем. Там за имена много банално ми се вижда. По плакатите ще си пишем имената и хората ще знаят... Тук чакат всички за вашите пари, заемите! Даваме. А от къде вземате? От собствените... Ако си аниматор трябва да имаш талант и талантът някак си изпъква... Аз виждам бъдещето много по-розово, отколкото настоящето... А какво е реалното бъдеще? Ако го виждаме черно, няма смисъл... Как ще стигнете? Постепенно....Не за много богатство, а за да преживяваме, да бъдем щастливи в работата си, да ни харесва.

- настояще: ...закон, който спира тая частна практика, ще спориш ли?... ще споря, но ако не мога да направя нищо, предполагам, че ще мина на държавно... Все пак за начало трябва някакъв заем...ще взема парите от баща ми и после ще ги върна. Като спечеля малко...съгласяваме се с тези, които ми предложи парламента...не е ли по-добре тези, които вече има (галериите да се поддържат)... Какво ще правиш със западналите паметници на културата?... Ще ги възстановя, стига да не са комунистически... ще поканя от чужбина преподаватели за престиж... Ще увеличи броя на такива училища като нашето... След като такова училище няма статус какво ще направиш?... Ще се боря за статута на училището, да се зачита такова образование като нашето... За да има нашата диплома същия статут като на художествена гимназия. Защото сега е на обикновена гимназия... За да е по-лесно да кандидатстваме във висшите училища... Ако нямаш малки роли? Ами тогава трябва да я изиграя и тази (срещу голямо заплащане)... Не искаме да играем във филм. Там не виждаме реакция на хората... Как реагират - смеят се или плачат... Ако например, ти дават да играеш ролята, която погазва всички твои принципи, за пари. Какво ще направиш ще играеш ли? Ами ще играя, защото трябва да опитам всичко... Ако ще имаш много остра критика? Винаги ще намеря начин, дори и остро закачливо да отговоря, аз съм такъв човек... Пишеш ли сама пиесите, които играеш? Ако са кратки, аз не мога много да пиша.... А как ги печелите (банкерите трябва да печелят парите)? Големи лихви... Правите една пирамида и събирате парите, а после...Точно тогава, когато човекът е закъсал и парите са му нужни банките не му дават... А в какви проекти ще влагате парите? Занимавате ли се с благотворителност? Да, разбира се...Ти не започваш веднага с своята фирма, ти започваш или от държавната или от някоя друга фирма...Ако аз работя за някаква

фирма и правя нещо хубаво шефът ще го харесва и има връзки сред другите и да ме запознае с тях... Късмет..наглост и нахалство

- култура – образование – училище: ...Аз се занимавам с рисуване и ползвам наученото, занаята, който получих така... Веднага от училището направо в киното? А, не, след това завърших академията... Училището ви помогна да постъпите във ВУЗ? Не, не само, но това е основата...Аз обаче ги лекувам животните, а в свободното време ги рисувам. Според мен това винаги е полезно...Ще можем да разберем, какво всеки човек мисли, да речем като общуваме в класа. Като рисуваме, това също ни помага. Понякога за декорите на сцената, ако нещо не ни харесва дори и сами да ги правим... вижте аз обичам да рисувам като хоби, но по-нататък не смятам сериозно да се занимавам с него. Така че това просто ще остане хоби. Когато постъпвах в паралелката мислех че ще стана художник, но сега вече не искам, но от това в никакъв случай не губя...Не мразя рисуването. Искам да играя там футбол или баскетбол. Добре, в спортната кариера, с какво помогна художествената гимназия? Общо взето - с нищо... и на мен с нищо не ми е помогнало, а времето, което ми е останало ще уча чужди езици... това училище помогна на много хора, и на мен специално даде много свобода, което в другите училища не е така, много свободни дискусии... това е много важно. Тук се гради мисленето. Както се казва, в спора се ражда истината, и се мисли по-задълбочено...на нас това училище помогна с изучаване на езиците. Но тогава тази хуманитарна гимназия да се казва езикова? Ама ние учим предимно историята. И с какво ви помага историята? С нищо не помага...Как така с нищо, нали там научаваме как действат другите bankerите. Трябва да знаеш историята на страната. Но историята не ви учи на bankerското дело. Да, но също помага. Може да разбереш, дали човек от дадена държава е способен да тегли заемите. Икономиката...Училището ми помага, защото общувам с различни хора. Тяхното мнение ми помага...повече имаме рисуване и преподавателите се държат по-свободно...не мисля, че заглавието определя училището. Дори и да беше под друго заглавие, аз, първо бих гледала какво се изучава в това училище...за мен това, училище дава втори шанс. Ако например кандидатствам за художествена гимназия, но не влизам, тук мога да получа същата подготовка... християнското изкуство и култура, историята на изкуството, маркетинг, църковно-славянското пеене, език, древногръцки език. За екскурзовод ...ние тук се готвиме за различни институти ...Някой за художествената академия, някой за строителен институт... Много неща, които не се дават в другите училища. Дизайна, маркетинга...

Това училище е една основа за бъдещето... За какво ви е училището? Не е ли много рано да мислим... Постепенно ще става... значи, връзки, късмет, наглост и нахалство. началник , клиенти ... А къде тук е приносът на училището? В началото...Това ни дава основа за по-нататъшни работи...той може да има и някакъв страхотен талант и друго, обаче за да го развие, той трябва да започне с нещо, с основата... за да се развие таланта училището му помага... учителите, общата култура... от техния личен опит... Ами насочват... според мен не е училището, а там, като говорим помежду си, с учителите, с хората... А училището ... трябва да мислиш по определен начин, както учителят ти предава. Трябва да зубкаш, да мислиш като него... Аз искам да кажа, че не знам какво ще бъде, но уча това, което ми е интересно. И мисля, че всички трябва да са така.

В дискусиата ясно се прояви определено безпокойство по отношение на това, доколко фантазията на участниците е правилна, доколко правилно те "имитират" нужното на водещия поведение. Участниците в дискусиата постоянно настояваха водещият да им определи външните контури на ситуацията, за да могат те да развиват своите "оригинални мисловни способности" ефективно. Като че ли с това се търси някаква външна гаранция за по-добро "розово" бъдеще, което трябва да се различава от трудната и проблемна реалност. Възможно е в случая да наблюдаваме определено следствие на вече отбелязания "прагматизъм" при младите хора. Но силното им желание своевременно и еднозначно да получат потвърждение, че действат правилно, едва ли може да бъде обяснено само с това. В повечето реплики те се опитват да се дистанцират от грубата пресметливост, настояват, че искат да живеят не богато, но достойно и интересно. Само че никой не им казва как да стане това!

Обобщено описаното състояние е липса на ценности или "ценностен дефицит". Липсата на навици за ориентация в дълбинните и основни обществени ценности са подменени и изместени в съзнанието на младите с натрапваните им "мащаби на правилното". Не може да не смущава противоречието между ситуативната гъвкавост и адаптивност и ценностната аморфност и конформност на участниците в дискусиата.

Проведената дискусия наред с поставените съдържателни проблеми предоставя интересен материал за конструиране на адекватни на днешната ситуация методики за представителното изследване. В нашия случай има смисъл да се обособят само някои основни индикации за ролята на културата в образованието. Например интересно е да се изработи количествен модел на реалните предпочитания на учениците към учебния план. Но не става дума за елементарната им оценка по скалата

"интересно/неинтересно". Става дума за разкриване на сложната вътрешна конфигурация на учебните дисциплини с оглед тяхното влияние върху ценностните ориентации на учениците. Пилотното изследване показва, че самите ученици трудно могат да дадат някаква задълбочена оценка на учебните планове, а оттук и на възможностите, които предлагат различни дисциплини от художествената и хуманитарна сфери на образованието за културата. Необходим е "превод", т. е. да се изработят индикации за "близостта" или "отдалечеността" на съответните дисциплини в една или друга практическа перспектива: например, получаване на професия, реализация на индивидуални интереси, успешна кариера и други.

Друг интересен въпрос е да се сравнят показаните по време на дискусиата интелектуални способности от учениците с тестовете, провеждани от психолози пак за интелектуалните им способности. Дали оценките от тестовете за интелект могат да са основание за една или друга оценка на реалното ориентиране и поведение в социалната среда, в семейството, в общуването с колеги. Защото обичайна практика е в наше време стандартно измерването способности и качества на личността да служат като основа за една или друга институционална оценка на съответните обучаващи стратегии. А нашият експеримент откри един съществен разрыв между наличните, при това доста развити интелектуални възможности и операционални навици и качеството на тяхната актуална поведенческа реализация. Те остават като "баласт", а реално работят тъкмо "извънучилищните", базисни всекидневни и средови модели на поведение. Проблемът е че тъкмо в базисните нагласи на ученика днес образът на културата просто липсва, изместен е от елементарни технически навици или също така елементарни, но пределно общи шаблони за "културата изобщо". Младите хора просто не се "припознават" в тези образи. Но това значи, че те и не виждат културата реално в своя живот, тя остава за тях далечна и се измества от "прагматични" схеми и елементарни всекидневни образи.

Средното училище през ... 2015 година: "Не ни казвайте нищо!"

Повторихме изследването проведено сред гимназистите през 1995 и през 1999 г., благодарение подкрепата от Фондация "Отворено общество". Като цяло методиката беше същата, както и в предходното - симулативно проиграване (simulation&gaming) на определени проблемни ситуации. Изследвания от този тип се свеждат главно до специфична дискусия, в която нейните участници моделират ситуация, когато един или друг актуален проблем – в случая реформата в училищното образование се приема като

вече решен. Освен това, участието в дискусиата има т.нар. сюжетно-ролеви характер. В нея участниците сменят всекидневната си гледна точка и позиция с друга – игрова и по този начин, от една страна, се активизира тяхното участие, а от друга, се намалява влиянието на вътрешната цензура върху поведението им в дискусиата.

В нашето изследване на 20.01.1999 г. с учениците от 3 СОУ в София, а на 27.02.1999 г. с учителите от някои софийски училища и Техникума по текстил симулирахме следната ситуация: средното училище през 2015 г. Изборът на тази методика, както и на самата игрова ситуация се обуславя не само от възможностите, които тя предоставя за изследването на проблема, но и от факта, че такава симулация вече проведохме с учениците на същото столично училище през 1995 година. Тогава учениците се опитаха да си представят какви ще бъдат те през 2010 г., както и това, с какво им помогна (или попречи) “отдавна” полученото средното образование.

За да се допълни картината от това повторно изследване, решихме същата задача – да си представят какво ще бъде “нормалното училище” през 2015 г. – да поставим на група учители.

Методът “simulation&gaming” е качествен метод за социално-психологическо изследване. Следователно данните получени посредством този метод нямат представителен от статистическа гледна точка характер. Същевременно, въпреки че получените изводи едва ли могат да се екстраполират върху цялата социална страта учители/ученици, те визират някои съществени проблемни напрежения и конфликти в днешната мотивация към училището и необходимостта от реформата в него, както в средата на учениците, така и сред учителските кръгове.

Очевидна е разликата между участниците в играта, проведена с интервал от почти 5 г.: докато учениците през 1995 г. бяха “фантазьори”, то тези през 1999 са “реалисти”.

Въпреки, че става дума за игра, за въображение, радикално се различават образите и самият манталитет на младежите. “Фантазьорите” твърде подробно и не без удоволствие описваха бъдещето, но не можаха да “запълнят” дистанцията, която го отделя от настоящето. Те така и не успяха да маркират поне схематично пътя, който би ги довел до реализацията на тези ярки и богати желания.

За разлика от тях учениците от изследването през 1999 г., въпреки общо взето нетривиалната за тях ситуация останаха реалисти. За тях утре по нищо не се различава, а и не бива да се различава от днес. В това отношение е интересно едно признание, направено в хода на дискусиата през 1999 г. – остане бъдещето, никой не знае какво

е то, доволен съм от това, което съм днес, а нещата се променят всеки ден така, че няма смисъл да фантазирам.

Повтарящите се и в двете игри роли – моделиери и художници (3 СОУ се профилира в областта на историята и изкуството) – също се интерпретираха по коренно различен начин. За разлика от твърде подробните, но и твърде идеализирани представи на учениците от първата игра през 1995 г., връстниците им от 1999 г. ограничиха ролята на моделиера до тази на шивача, който трябва да може да шие дреха практически, а не като идея. И още една съществена разлика: учениците от изследването през 1999 г. избираха съвсем тривиални, но конкретни професии – счетоводител, икономист, медицинска сестра. Но дори и по-престижните – адвокат или съдия – се мислеха в категориите на постижимото и реалното. Своят прагматизъм те изразиха с пределно кратка формула – всяка професия е полезна, ако носи пари. Без пари в днешния свят, както и в този през 2015 г. нищо не може да се направи. И моделиерите, и художниците, и адвокатите, мислят за бъдещите си професии преди всичко в категориите на материалния успех, който има съвсем ясни индикации – да имат кола, къща, да почиват в чужбина и т. н.

Въпреки, че настоящето се възприема от участниците в играта съвсем неоптимистично, самите млади хора не го поставяха в една или друга ценностна, оценъчна скала. За тях то е реалност, факт, с който те трябва да се съобразяват. Приемат се и богатството, и бедността. Неравенството, социалното различие вече не се интерпретират идеологически, а се възприемат като нормални резултати от това, дали даденият човек успява или не успява в живота, свързват се с индивидуалната, личната конкурентност и способност да печелиш в живота.

Още една важно разлика: младите хора през 1995 г. бяха несигурни, постоянно търсеха някакво подсказване за това, какъв модел трябва да изиграят, за да получат добра оценка от водещия, докато учениците от изследването през 1999 г. се включиха активно в играта още в първите десетина минути и не без предизвикателство към “възрастния” екип. Не ги интересуваше и евентуалната оценка за тяхната игра.

Различия наблюдавахме не само в игровото поведение, но и в начина на изразяване, на построяване на изречението, които разкриват различни личностни качества на учениците от 1995 и 1999 г. “Фантазьорите” имаха изключително добре построена реч, развити навици за публично представяне на “нормалното”, като желано от “авторитетните инстанции” – водещия, учител, възрастния свят изобщо. Те умееха да показват публично, че знаят какво трябва да показват, за да получат добри оценки.

“Реалистите” от изследването през 1999 г., като че ли загубиха арсенала на “добро представяне”. Но в поведението си те показаха съвсем ясно, дори и демонстративно, че точно това не ги интересува. Основното за тях в образованието в крайна сметка се свежда до чисто практически неща като “писане и четене”. Те съумяха в крайна сметка да определят съвсем ясно и предметно желаното от тях качество на образованието – да им служи за по-добър живот днес, а не утре. Знанието трябва да е ясно и интересно, но най-вече, да помага за успеха в живота. Например един от игровите персонажи “таксиметров шофьор” подхвърли, че изучаването на английски и математиката в училището е полезно за него, за да говори с клиентите си и за да смята добре парите си. Когато “реалистите” говорят за “висше” образование, то вече не се мисли като задължително продължаване на средното, а като средство за получаване на желаната конкретна професия и квалификация.

Ето защо младите искат - и не без основание - учителите да ги ориентират в практични и ясни неща. Но не намират отговор на тези свои потребности в настоящата учебна програма. Затова те настояваха да бъде ограничен броят на необходимите дисциплини и обемът на знанията, но не и за сметка на съдържанието. Друго тяхно изискване беше материалът да бъде поднасян в ярка и интересна форма. Но главно – отношенията им с учителите да бъдат равнопоставени, да има взаимно уважение и разбиране.

В психологически план трудният живот в конкурентни условия рязко интензифицира процеса на социализация и адаптация на младите към новата ситуация. Докато повечето учители все още ги разглеждат като “деца”. Но “децата” са млади хора, които за своите 15-17 години твърде добре се ориентират и в стойностите, и в ценностите на модерната ситуация.

Ранното узряване наистина изисква радикална промяна на отношенията между учители и ученици и се оказва и един от приоритетите в дискусиата. Но зад искането за равнопоставеност, за уважение е възможно да се крие и нещо друго. Учениците, добре ориентирани в настоящите условия за живот, искат пътя им към професията, към реалността извън училището “да се скъси” – да отпаднат “ненужните” за тях абстрактни предмети. Реалистичните и прагматични учениците искат не една или друга абстрактна схема или формален план, а оптимално и реално, достъпно за повечето млади хора образование, което да им даде шанс да успеят, наред с другите. Младите вече приемат като реалност фактът, че образованието струва пари. И тяхното искане е то да отговаря на цената, която те заплащат в една или друга форма за него. Също така дълго следване могат да си позволят само по-богатите, “по-разглезените”, както казаха

някои от младежите. “Нормалният” човек трябва да получи всичко необходимо, за да започне да печели самостоятелно, да не бъде бремене за семейството си. В същия контекст мотивът “за успех в чужбина”, макар и да прозвуча съвсем ясно и “чуваемо”, вече е минал в графата на “фантазиите”. Наистина той блазни, но реализмът и прагматизмът на младите вече им подсказва, че това едва ли е “краткият път” към техния успех. Затова и броят на желаещите да се реализират в чужбина е значително по-малък от броя на онези, които “останаха в България” 6/16. Прагматизмът и ранното запознаване с реалиите на живота подсказват на младите, че в чужбина успехът няма да е по-лесен.

В изследването активно дискутирахме и още един важен аспект на реформата в образованието: необходимостта от наблягане върху езиковата подготовка, практическите квалификации и компютърната грамотност. Последната, обаче, се оказва огромен технически, икономически, дори и социален проблем за днешното училище. От 22 участници само трима или четирима имат достъп до компютър, но не могат реално да работят с него. Дистанцията в това отношение е огромна. Дори и най-“компетентните” момчета смятат, че за да се работи с компютър е достатъчно да знаеш английски и да можеш да пипаш клавишите. Само едно момиче успя коректно да определи що е Интернет.

Възможно е една от причините да е все още слабото разпространение на домашните компютри. По думите на участниците малко семейства могат да си позволят да имат компютър. Но едва ли нещата се свеждат само до това. В самото училище все още не се показва реалната роля на компютъра, на модерната информационна среда за повечето практически професии, за всекидневния живот. Твърде ограничена е и материалната база за компютърното обучение. Според репликата на една от участничките най-модерните компютри в тяхното училище са “Правец-8”.

Сложността на живота извън играта и училището, както и ранното запознаване с реалните житейски проблеми безспорно е решаващ фактор за пределно прагматичната нагласа към обучението. Но не бива да се подценява и фактът, че повечето от учениците, участващи в изследването отдават не по-малко значение и на възможността предметите и материалът за обучение да бъдат избираеми. Изобщо, свободата при избора на типа и съдържанието на обучението се оказва един от най-високо оценяваните фактори, от които зависи качеството на средното образование.

Особено болезнен се оказва един, като че ли страничен за дискусиата въпрос за държавните и частните училища през 2015 г. Вече казахме, че днешните ученици са

наясно с реалиите на живота. В една хипотетична ситуация, кое училище биха избрали за своите деца, повечето от учениците еднозначно посочиха частното. Но предимствата на това училище в сравнение с държавното не се разглеждат съдържателно. За днешните ученици и утре държавата няма да може да отдели за образование достатъчно пари. Докато в частното училище този проблем е решен с високите такси. Ето защо в частните училища има всички материални условия за нормално обучение: светли класни стаи, малки паралелки, най-нови компютри. А учителите са добронамерени, интересни и уважават учениците.

Въпреки че държавното училище “губи” в сравнение с частното като среда за обучението, то все пак остава по-авторитетно от гледна точка на програмата, на качеството на образованието. Учениците, които “изпратиха” децата си да учат там, подчертаваха, че в държавното училище се дава много по-добро “общо образование”, докато в частното нещата се свеждат до “нагаждане на учителите към прищявките на богатите ученици”.

Включването на учителите в изследването от самото начало ни ги разкри в неочаквана светлина: учителите от изследването през 1999 г. се държаха в изследователската ситуация почти по същия начин, както учениците през 1995 г. Те трудно се включваха в дискусиата, постоянно искаха да получат потвърждение от водещия, очевидно възприеман от тях като “представител на горните инстанции”, дали отговарят и изобщо дали се държат правилно. В известен смисъл може да се твърди, че психологически те така и не успяха да се освободят от вътрешната цензура и да се включат в играта. Известната резервираност и дистанция в поведението на участниците в декларираната като свободна игра процедура на изследването подсказва, че днешното българско училище изобщо и учителят конкретно са поставени пред много повече значими проблемни фактори, отколкото преди, но все още не разполагат с необходимите и достатъчни средства, за да се справят с тяхното въздействие. От една страна, училището действа като застинала и йерархична система, а учителят остава пасивен изпълнител на налаганите от тази йерархия стандарти и необходими изисквания отгоре и затова се намира в постоянен стрес.

Дискусиата разкри и един интересен нюанс – днес пресиращото въздействие на йерархичните отношения в системата на средното образование се допълва от все по-значимото влияние на “пазарния” фактор – намаляване броя на учениците. Съдбата на учителя все повече зависи не от това, как и какво преподава, а дали има необходимия, според изискванията на системата, брой ученици. Съдбата на учителя зависи и от

съотношението между задължителните, т. е. налаганите отгоре предмети и желаните, избираеми от учениците. Толерирането от висшестоящите инстанции вече се коригира и от това, доколко учителят е приет от учениците, доколко посещават уроците му, а по отношение на училището като цяло, доколко учениците се записват в едно, а не в друго училище.

Въпреки вече отбелязаната тревожност, напрежение и дистанция към уж свободната игрова процедура, в дискусиата се очертаха различни варианти, които учителите предлагаха, ако не за пълно премахване на пресиращите ги фактори, то поне за тяхното отслабване и париране.

Темата “пари” и тясно свързаните с нея теми “брой ученици”, “избираемост на предметите и равнопоставени отношенията между учителя и учениците” имат по-адекватно решение в частните училища според участниците в дискусиата. Те имат пари и затова могат да си позволят това, което най-много тревожи учителите от държавните училища – да ограничат броя на учениците в паралелките, да въведат свободен график на занятията и по този начин да разговарят както учениците, така и учителите, да осигурят нормални условия за обучението като на първо място, сред тези условия учителите поставиха редовното хранене на учениците. Принципната роля на фактора “пари” определи водещата линия на аргументацията в хода на игровата дискуссия – тъй като държавата има по-малко средства, “държавното училище през 2015 г.” се постави на по-абстрактно, по-далечно място. То отговаря за “общата култура”, докато “частното” и “частната фирма”, която го спонсорира отговарят за конкретни неща. Според учителите именно решаването на проблема за финансирането на училището би решило и всички други проблеми на днешното ни средно образование: привличане на повече учениците, запазване на работните места за учителите, осигуряване на добра база за интересни занимания.

Но дали това е същинският проблем на днешното училище? В хода на дискусиата се потвърди фактът разкрит още в изследването с участието на учениците - независимо от това, дали училището е частно или държавно, то не е чак толкова интересно и привлекателно за учениците. Разликата се свежда по-скоро до по-добро хранене, по-добро здравно осигуряване, по-голяма чистота и здравословен начин на живот. Но собствено съдържателните аспекти на обучението в днешното училище отиват на заден план и остават твърде абстрактни и лишени от реален житейски смисъл както за учителите, така и за учениците.

Оттук идва и новата роля на различни, игнорирани преди социални фактори на обучението: контакти с родителите, способност на самото училище да намира ресурси извън традиционните бюджетни механизми и т. н. За съжаление, обаче, точно тези възможности останаха “в сянка” по време на дискусиите. Въпреки че материалите от дискусиите нямат представителен характер те диагностицират един твърде сериозен проблем. Тоталитарната система направи училището самоцелно, изолира го и стерилизира външната му среда, редуцира отношенията между училището и обществото до тези между родители, ученици и учители. Нещо повече, днешният учител, като че ли не вижда своя реален ученик, мисли го абстрактно като безполово същество, макар днешните “деца” на 15 - 17 г. вече съвсем ясно да си представят какво е това и пол, и секс.

Поради спецификата на изследването участниците му бяха лишени от различни “отпращащи” към правилния отговор презумпции. Така те останаха “свободни” да търсят изход от тревожните ги проблеми сами. Отказът им да търсят партньори във всекидневния живот, да видят реалните, а не идеални ученици ни дава основания да заключим, че наследената от преди пълна стерилност на учебния процес и училището не са преодолені. В дискусиите се говореше за обществото изобщо, за личността изобщо, за фондациите и обществените организации изобщо. Преодоляването на стерилната представа за училището и образованието е истинският проблем, който трябва да реши училищната реформа в днешна България.

Училището не може да формулира стандартите, изискванията за обучението в изолация от реалните си партньори. Но кой, а по-точно кои институции, организации и най-вече личности трябва да се включат в този диалог, за да гарантират обществената значимост и приемливост на съответните стандарти и учебни планове? Очевидно е, че това не може да бъде нито само министерството, нито само научните и университетски среди. И този факт, въпреки тревожността и опасенията “да кажат нещо неправилно” признаха и участващите в дискусиите учители.

Какви са пътищата и механизмите за ефективни връзки и контакт между училището и реалните социални субекти – различни групи, различни култури, различни модели на живот? Търсейки отговор днешният учител все още мисли с категориите на тотално тъждественото, не допускащо житейски и екзистенциални различия общество. Той приема само количествените вариации – по-умен, по-богат, по-талантлив. Но нито днешното, нито, още повече, следреформеното българско общество ще бъде еднородно,

ще изключва радикалните житейски различия и многовариантността на моделите на поведението.

Проблемът на реформата, осъзнат и добре рефлектиран от учителите в дискусиата, е точно невъзможността на един общ за всички модел (план) за обучение, който да обхване реалното разнообразие на мотивите, оценките и отношенията към желаното от учениците, техните родителите и нормалното демократично общество средно образование. Вместо, обаче, да се търсят варианти за решаване на този проблем, той отново беше подменен с поредната идеологизация, с търсене на някои общозадължителни национални норми и ценности.

Интересна е и близостта в оценката на желания модел на образование между учениците и най-младите учители. И за едните, и за другите приоритетно е свободното общуване, взаимното уважение и правото на избор. В сравнение с дискусиата, в която взеха участие учениците, тази на учителите се оказа дори по-бедна в един от най-съществените за модерното демократично общество аспекти – правата на човека.

Темата за правата на човека все още остава прекалено далечна и абстрактна и се свежда до казионната формулировка за съотношението на правилника и ангажиментите на ученици и учители в твърде формализираната институционална среда на училището.

Вижда се очевидната емоционална бедност, опростеност на представите за отношението учител - ученик. В резултат изходът от репресиращите условия на днешната училищна йерархия се търси само в една емоционална плоскост – образованието да носи удоволствие и за едните, и за другите. Това съвсем не е малко като имаме предвид емоционалната бедност на днешното българско училище. Но не е и достатъчно. Учениците са категорични като отстояват тъкмо правата си като индивиди, равнопоставени на учителите. Друг е въпросът, че и те разглеждат тази проблематика едноизмерно – дали един учител им харесва или не.

Дискусиата не подмина и проблема за реалната възможност ученикът да направи обоснован избор на желания модел на обучение. В каква степен опитът на младия човек, дори на едно дете е достатъчен критерий за избор на учител и начин на обучение? Дали изобщо е възможен избор на цялата стратегия за обучение от ученика в самото начало на неговото обучение. Така се стигна до извода, че училищната система трябва да бъде достатъчно гъвкава, за да осигури на ученика и учителя възможност за избор не в една или няколко фиксирани точки, а през целия процес на обучението.

Участниците в дискусиата много ясно осъзнаха това като се отказаха да видят в стандартите една формула. Така дискусиата завърши с отворен финал – с поставяне на

въпроса по какъв начин гражданското общество, неговите структури могат ефективно и ползотворно да се включат в диалога за създаване на адекватни на новата ситуация стандарти за обучение. А за това е необходимо училището да се отвори към разнообразието от мотиви, ценности и потребности на гражданското общество.

Възможно е, обаче, сегашната проблематичност на стандартите на обучението да е свързана и с дефицит на ефективно включване на самото гражданско общество в решаването на този проблем.

Дискусията подсказва, че е твърде ограничена и неефективна комуникацията между гражданското общество и училището. Не е случайно, че участниците в дискусията не можаха да назоват гражданските партньори на училището – настоятелства, читалища, неправителствени структури като ограничиха ролята на последните само с “подпомагане на талантите и слабите “ от абстрактна “фондация”.

Може и да е пресилено, но липсата на реална комуникация между многообразието от граждански мотиви, интереси и ценности от една страна и училищната институция, от друга води до социална некомпетентност не само на учителите, но и на учениците, както и на техните родители. Затова решаването на проблема за нови стандарти за обучение не може да бъде откъснат от проблема за преодоляване на тази некомпетентност.

Чия е тази история? (2011)

Тук ще се изхожда от тезата, че „паметта“ за историческите събития не е „лична“ или „групова“ такава-това е публична матрица за допустимото помнене на нещата от биографически субект, който е отчужден от това помнене, но е принуден от социалното обкръжение да го ползва без да се идентифицира с тези спомени „напълно”. Морис Холбваск още в началото на миналия век разкрива този конфликт като показва начина за наслагването на „историческата памет” върху биографическия опит на индивида. Той обръща внимание върху един наглед съвсем банален факт-хората в модерното общество помнят това, което не биха могли да преживяват или да възприемат непосредствено лично. ⁵² Това, което се представя от тях самите като тяхна културна визия за света по никакъв начин не им принадлежи и се произвежда от модерните духовни институции и в този си произход има същата генеалогия ,каквато имат и другите продукти на масовото индустриално производство. Така метафората за

⁵² Холбваск М. Коллективная и историческая память. В „Неприкосновенный запас”. 2005. №40-41 <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.

машинната природа на историческата памет има и съвсем рационален смисъл. Благодарение на индустриално произведения си характер и съдържание „историческата памет” се оказва феномен не просто на публичното поведение, но на масовото такова, тук няма и не може да има пряко междуличностно общуване и преразказване на колективни културни образи, пазещи груповото световъзприемане в другите общества. Изследванията, проведени в рамките на проекта „Топоси на паметта” показват(че този род механизми независимо дали са институционализирани или остават „овсекидневени” се втвърдяват, дори се вкаменяват и в тази си пределно овеществена функционалност оставят твърде широко поле за индивидуални препрочитания на „образците”. Т.е. актуалната ситуация, на която те са съвсем външна рамка, с която те не се „сливат”, се разпада на множество разнопосочни, конфликтни и дори несъвместими образи и асоциации с историческото време. Младите хора от една страна не преживяват своето положение „като исторически изградено и вградено” а от друга съвсем свободно играят с все същата „история” пределно я релативизират, въпреки че са принудени да играят ролята на правилно разказващ историята, която обаче не е тяхна. Съвсем естествено възниква въпросът – а чия е тази история?

Множествеността на асоциираните фрагменти твърде остро възпалява възможността това да бъде „наша” история. Но разнородността и живата калейдоскопичност на фрагментите, на които историята се разпада в личностния свят не позволява тя да бъде окачествена и като „тяхна”. Така историческите места събития и имена се оказват по странен начин дезактивирани, но продължават да стоят ...като такива „Те” и „ние” съвпадат като субекти на „една и съща” история, но са еднакво чужди за житейското Аз на младите хора, защото не са същинските ние, където азът е „близък” с другите (А.Шутц). Биват разигравани като такива, но не се преживяват пълноценно – в смисъла на „модерността”(Ренан, Стендал и Холбвас).

Според А.Шутц биографичният план в живота на хората има основополагащо значение. Той прави възможно да се отделят чрез дефиниране от онтологично предзададената структура на света определени елементи и така произвежда „актуалното биографично състояние на индивида, включващо неговия запас от знание в актуалното му разчленяване.” Биографичното състояние определя спонтанното дефиниране на ситуацията вътре в наложената онтологична рамка.⁵³

В случая става дума, обаче, за актуално състояние, нещо като статична топография на

⁵³ А.Шутц Структури на жизнения свят. В: Извори на социологията Ст.Загора 1997,

живота. Според Шутц тази топография може да бъде оприличена не на политическа карта, показваща различните страни с техните добре установени граници, а по-скоро на топографска карта, представяща формата на планинска верига по обичайния начин с контурни линии, които свързват точки с еднаква височина. Върхове и долини, предпланини и склонове са разхвърляни по цялата карта в неопределени мно-гообразни конфигурации ⁵⁴

Но биографичният план освен този род топография на безвъпросните структури на жизнения свят разкрива и техния проектен хоризонт - при това както в проекция, така и в ретроспекция. Би могло да се говори за парадоксалната топографска времевост, пространствена карта на времевите маршрути като пунктир, очертан от събитията, „помнени”, разказвани и преразказвани по такъв начин, че между отделните планински върхове и равнинни местности винаги е възможно да бъде показан различен маршрут. Така акцентът се пренася в плоскостта на разкриване на смисъла и значенията на биографски възстановените действия на индивида. Тази перспектива в биографичните изследвания дава възможност жизнените обстоятелства да бъдат анализирани въз основа на устните разкази чрез структурите на живата реч. Тук биографичното се определя като израз и функция на общите социални процеси.

Графиките и тематичните констелации, получени в хода както на изследвания, така и на дискусиите по материалите на тези изследвания разкриват една устойчива конфигурация на тематизираните топоси, събития и имена – наличието на съществен разрыв между най-често посочваните такива и останалите. Тук метафоричното пространството на биографизираната историческа памет се оформя около невероятно видоките върхове с обикалящата ги «равнинност», дори и «островност» на множество помнени индивидуално образи на миналото и съвременното. Другото важно обстоятелство, че именно в равнина и по хоризонтал т.е. без възможността да се разкрие каквато и да било йерархия се разполагат не само българските, но и световните ориентири, те остават равнопоставени, въпреки възможността да бъдат по-диференцирани. Приемат се с еднаква степен на доверието както и собствено «българската» история.

„Хабитус”, метафората, въведена от Бурдийо, стои много близко до темата на домашното, разкрита от Хайдегер. Тази метафора конституира позицията на субекта като уместна и съвременна. Проблемът е, че пазенето на мястото във времето става

⁵⁴ А.Шутц Добре информираният гражданин. В: Чужденецът С.,2000, с.100-102

нерелевантно точно поради постоянното сменяне на мястото и времето, т.е. в прехода. В модерната социология на културата това обстоятелство се фиксира във формулата – представите на социалните субекти вариират в зависимост от техните социални позиции (П.Бурдийо).

Сложното е, че „хабитус” представлява едновременно възможните алтернативи на поведението в определена ситуация, които определят възпроизводството на тази ситуация при „сходни” обстоятелства, и преживяването на тези ситуации от субекта. С други думи, биографията е едновременно и обективна топография и субективна визия за възможните маршрути в същата топография. Индивидът не само преживява движението си по маршрута, но и конструира самата карта, където маршрутът е възможен.

С оглед на това би могло да се каже, че младият българин по-скоро се задържа от българското, но се стреми да се движи свободно из глобалното пространство както на миналото, така и на настоящето. Не се закрепва в един исторически сюжет. Това в известен смисъл и оправдава, и обяснява острата дисбалансираност на присъствието на историята в неговата биографическа себеидентификация- на малкото върхове противостои широката островна равнина. Кои са върховете – те пряко са свързани, „олицетворяват” Свободата, Освобождението, поставят в центъра на света именно момент на откъсването от предходното несвободното състояние на социума и по този начин отваря света за неговото интензивно усвояване, при това не само в метафоричен, но и практически целепологащ. Животът в широкия свят се оправдава от личностната му „картография”.

Дотук изводите като че ли са оптимистични за младия българин, живущ не само в България, но и в Европа. Но зад това „отваряне” към широкия свят се крият и не до там ясни, камо ли оптимистични обстоятелства.

Както изследването, така и дискусиите протичат в публично пространство, където участниците остават дистанцирани и по-скоро декларират своето отношение към историческа памет, дори и просто играят на думи. Разбира се, зад тази игра стои формираното историко-биографическо въображение. Но отново и отново не може да не се зададе въпросът- а чие е то. Каква роля в неговото създаване играе самият млад човек?

Тук опитът за историческите реконструкции на Ренан, Холбвас се оказва не до там релевантен на днешната културна реалност. Тя е машинна не само в генезата си, но и актуално. Докато авторите от модерната „класика” са главно читатели и писатели,

днешния младеж е зрител и съучастник на масово индустриализирано действие във виртуалния свят на модерните IT. Неговото отваряне към света е толкова широко и наглед свободно, защото не се пази от него и в неговата памет, но е „на една ръка” разстояние, пази се в машинно-колективната памет на световната мрежа. В тази мрежа поради фрагментарния ѝ характер се изтриват и анонимизират авторските функции на разказвача на историята и тя наистина става глобална без да е организирана дори и картографически. Движи се според стохастическите инерции на ползването и актуализиране на информационното съдържание, които са общи, но не в смисъла на общата интерпретация и разбиране, а по сила на общите технически възможност. И все пак в тази пределно фрагментирана и потенциално всеобхватна информационна вселена действат субекти, но не като автори, а като инженери-манипулатори, а дори и тяхното „лично” включване като модератори пак остава скрито зад институционализираните маски-аватари и други подобни технически посредници. Без тях свободния поток на изборите и прочитания на достъпната информация би се оформил съвсем спонтанно, но би имал и определени граници, свързани с прякото влияние на етно-културните, изобщо локалните регулативи и критерии за избор. Включването на анонимния модератор тушира това влияние, дори го пренасочва в едни или други глобални интенции. Създава това, което още преди половин век било определяно като масов човек, но днес вече се превръща в масовите „общности”, съставени чрез манипулация от атомизираните индивиди, които започват да се себеидентифицират по един и същи машинно инициран начин със съответната масова –мрежова – колективност, която се ограничава от наглед безкрайно разнообразие, но в дълбинната си констелация са пределно бедни и стереотипизирани. Точно в тази машинно произведена „идентичност” се прояви ново противоречие. Наглед „отвореният” поглед към света се центрира от високите върхове на българската историко-културна картография. В рамките на фокусираното групово интервю, проведено със студентите на НБУ това се очертава пределно ясно.

Положителни личности

Васил Левски – 19

Хан Аспарух – 6

Христо Ботев – 3

Положителни събития

Априлското въстание – 15

Освобождението – 13

Основаването на
 българската държава – 11
 Положителни места
 Велико Търново/Царевец – 15
 (Царевец – 8, Търново – 7)
 Шипка – 12
 Рим – 9
 Отрицателни личности
 Адолф Хитлер – 18
 Йосиф Сталин – 6
 Отрицателни събития
 Обесването на Левски – 15
 Втората световна война – 8
 11.09.2001 – 7
 Отрицателни места
 Чернобил – 18
 Хиросима – 5
 Батак – 3

В качествено изследване студентите получиха възможност да посочват всякакви значими според тях събития места и личности. Тази свобода на избора още по-силно откри централното положение на образите, формирани от ...поредната машина на интелектуалното производство на училището, основани и построени върху масови и стандартизирани образни и смислови реконструкции на историята.

Вътрешното противопоставяне между „своето” и „чуждото”, обаче не е формално. В центъра стоят не просто „своите събития, но събитията с определена емоционална натовареност – това са събитията, свързани с борбата, със сблъсъка, с трагичните и фаталните обстоятелства, довели до освобождението. То няма как да се състои без такива обстоятелства, направо с кървави и максимални жертви – обесване на Героя и кървавите войни.

От друга страна в местата на значима национална жертвеност Батак влезе периферно, наред с другите лоши места.

Училищната детерминация се проследява и чрез присъствието на образите, свързани с православието и исляма. Именно училищната стандартизация и унификация, а не етно-културното своеобразие на българите и турците дава ясно отражение в дисперсия на

местата в количествената картина.

Това са ориентири, които са свързани не с реалната интеграция в определени религиозни общности, а присъствието на тези общности в стандартизираните обучаващи механизми. Тук само хипотетично мога да интерпретирам влиянието на такива механизми за интервюираните турци. Те не споменават изрично извора на своите знания и избори. Но масовия и стандартен начин на присъствие на тези смислови конотации показва ролята на училищното обучение, което възможно се възприема от турците като не до там публично изразимо обстоятелство. Но, според мен, е свидетелства за ясното и недвусмислено присъствие в тяхното всекидневие на ислямското обучение.

Интересно е и присъствието на циганската общност. Нейното историко-културно въображение отново се инспирира от съответните професионални стандарти в обучението извън държавната образователна система – тези на исляма, православието, католицизма и , възможно, протестантизма. Последното може да бъде обяснено с активността на неправителствените организации, подкрепяни и провеждащи линията на протестантските конфесии, но пак в чисто хипотетичен план, поради липсата на съответната валидна информация. Върху динамиката на местата, според мен, очевидно влияе и съвсем актуалната тенденция – туризмът. Така като споменават Царевец, студентите конкретизират – това е шоу-комплекс преди всичко. Същата туристическа интенция на право бранд можем да видим сред масовото посочване на Перперикон, Несебър, Ахелой и други подобни.

Понеже по-подробно и със съответната количествена информация тези тенденции ще се проследяват от другите публикации на участниците в проекта, аз ще се огранича с възможностите, които ми се предоставят от качествените изследвания и дискусиите по повод на проекта, проведените сред студентите на НБУ.

Както вече подчертах в публично декларираната историко-културна менталност присъстват ефекти на две машинно-институционални системи в днешното българско общество: тази модерно-национално ориентирана на училището (както на светското, така и на религиозното) и глобалната мрежа. Но трудно или практически не установими са влиянията на третата важна и изключително свързана с „класическата” модерност – с четенето!

Въпреки че модерното четене пак е машинно опосредствувано чрез тиражирането, чрез печатното слово (В.Бениамин) институционализира именно личностното участие на автора, писателя-интелектуален, будния журналист и обществен деятел (Холбавкс,

Андерсен). Тук формирането, производството на национално-ангажираните образи и смислови конотации на колективната памет е персонализирано, а диалогът по необходимост предполага личностното ангажиране не само от страна на автора, но и на читателя. Ето тази ангажираност към историята, иновационният аспект на „изобретяването“ на историята и историческата памет у националния „колектив“ тотално липсва в демонстрираната публично от младите българи „картография“. Там практически липсват и самите интелектуалци, които са изместени от политици, диктатори и религиозни авторитети.

Само във фокус-група прозвучаха имената на учените, но не и на писателите. Дори и „дядо Вазов“ остава в периферията редом ...с банкера Буров.

Проблемът за четенето не се свежда до ролята на интелектуалеца в процеса на националната идентификация и производство на културно-историческата памет.

Четенето освен другите си културни функции и мисия има дисциплиниращ характер.

През четенето индивидът „овладява“ своите афекти, оформя ги според изискванията на писменото слово. Тук бих припомнил Юлия Кръстева, която вижда в писмения текст начина за преориентиране на афективния потенциал на индивида. Грубо казано, четенето така „задоволява“ неприличните, примерно, еротичните желания на индивида, че от една страна той като че ли остава доволен, но от друга не нарушава нормите на свръх-егото. Дисциплинирането на чувствата (Стендал) е важно не само от гледна точка на морала и спазване на общностните норми, но и като условие за осмислено действие и поведение. Четящият развива своето въображение в руслото на културния канон и образец, което му оставя време за оценката на ситуацията. Това не само задържа непосредствено емоционалните, дори афектирани реакции, но ги пренасочва в една най-малко предвидима от самия индивид насока. Четящият благодарение на тази дисциплина може да представи такива последици от действията си, които не произтичат нито от дадената ситуация, нито от непосредствено сетивния му опит, но го свързват с една по-широка и по-съществена перспектива.

Нечетящият младеж днес се оказва много по-незащитен откъм собствените си афекти, които въпреки че са негови, не произтичат само от него, не са просто физиологическото следствие от конкретното му състояние. Те във все по-голяма степен са ефект от много скрити, недостъпни за непосредствения опит на младия човек тенденции. И понеже става дума не просто за наиндивидуални процеси и тенденции, а за кризисни такива, афектът, който те поражда се оказва неадекватен и лесно може да бъде пренасочван чрез машината на масовото индустриално производство на образите, в т.ч. и тези на

„врага”, на „виновния” и оформят като пряка агресия срещу всеки, който дори и отдалечено „прилича” на тези афективни образи.

Липсата или периферното присъствие на четенето в живота на съвременния български младеж може да се окаже един от съществените фактори на неговата националистическа трансформация и радикализация. Този тип радикализация за по-възрастните е свързан с т.н. ресантимент (Ницше и Шелер), когато кризисното възпаление на паметта налага трансформация на чувствеността на индивида в агресия срещу тоталната несправедливост в реалния свят.

Младежките възпаления на чувствеността и нейното афектиране е свързан не със спомена на преживяна някога несправедливост, а с общата некултивираност на чувствата, тяхната изключителна пластичност. Стандартизираните образи на историята и националните несправедливости – кръв и предателство по време на борби за свободата се оказват изключително ефективни като средства за „възпламеняване” на афекта и националистичното му пренасочване в деструктивната перспектива. Отбелязаният в качествено изследване подсилен афективен потенциал при обсъждането на конкретните образи на „лошите” показва, колко опасна е днешната „недисциплинираност” на сетивата и емоциите на младите.

Тази опасност не може да бъде намалена чрез традиционните рационални аргументи в полза на толерантност и допускане на различието точно поради липсата на съответната комуникация в полето на младежката менталност. Не свикнал да чете, т.е. да пренася опита на другите и от другите ситуации в своя свят младият остава нечувствителен към рационалната аргументация. Просто „не помни” случилите се преди трагедии, свързани с радикалния национализъм.

Не помни защото няма собствена памет, а това, което му се предоставя като такава не го предупреждава, но само възпалява афектираната от трудната ситуация сетивност.

3. Бизнесът между архаика и модерност

Тук ще бъдат представени анализи и изследвания в стопанската област практически през целия период на т.н. преход

Културна екология на българския бизнес

В изследванията, проведени през средата на 90. г., се опитах да дам културологически, а не икономически или политически отговор. Колкото и да е абсурдно, но този род "стопански структури" напълно се припокриват със субективния образ на бизнеса у нас.

С други думи те са точно такива, каквито трябва да бъдат според средностатистичния българин добре функциониращите бизнес-организации.

В изследванията ни се очерта твърде интересна, но съвсем не еднозначна картина на бизнеса и като дейност, и като модел за успех. Бизнесът безспорно е дело, работа, занятие все значения, които могат да се извадят от който и да е по-богат речник. В България, обаче, това е дело, работа, занятие, свързано с далаверата. Бизнесменът е човек, който едва ли не изцяло живее в света на далаверите, далаверджията.

Постигнатото в бизнеса богатството е желано, то е критерий за житейски успех, но е непостижимо с честен труд и с легални средства. Както самият живот е хаотичен, съставя се от много и различни "парчета" - случки, сблъсъци, клюки, разочарования, така и пътят към успеха е непредсказуем, случаен. И затова е труден. Да успееш е все едно да се движиш по тесните софийски улици в разгара на движението. Да рискуваш и да улучиш момента, когато можеш да задминеш някой или да се пъкнеш в неочаквано отворилата се дупка на тротоара за да паркираш.

Рискът, "улучването", та дори и "ужилването" са в центъра на масовите представи за пътя към успеха, към забогатяването. Така бизнесът се представя масово като сфера не на труда, на сметката и използването на легални средства, а на хазарта, игра с обстоятелствата. Нещо като да се спечели 6 от "тото" с голям джакпот.

В обществото духът на частната инициатива господства и потиска всички. И разбира се в "балкански вариант"! Анализът на мотивацията на хората, независимо дали работят в държавни или частни предприятия показва, че отношението към "държавата" и на едните, и на другите общо взето е едно и също. Държавното се мисли по същия начин, както и природната среда - това е ресурс за всеобщо ползване. "Рецидивът на социалистическото мислене" се допълва от традиционния за българина правен nihilизъм. Въпреки съществуващите норми той е склонен да ползва държавното "безплатно" винаги, когато няма никой наоколо или пък липсват каквито и да е изгледи някой да потърси отговорност – правна и икономическа.

Същевременно в масовото съзнание успехът, печалбата и забогатяването са обвързани непосредствено с материално, физическо имане и владееене. Всякакъв род модерни инвестиционни форми, сложни стопански сметки и прочее "хитрости" не че не се оценяват, но не им се доверяват масово. На това наблюдение като че ли противоречи интересът към държавни ценни книжа. Противоречието обаче е привидно. В нашите изследвания преобладава мнението за държавното като най-стабилно, т. е. като физически непоклатимо. В случая ценните книжа олицетворяват физическата

непоклатимост на държавата и се оказват еквивалентни на недвижим имот. А тъкмо тази форма на притежаване, владеене е господстваща в България. Пак изследванията подсказват, че жилището, земята трудно се възприемат като капитал, като инвестиционен ресурс - те са стабилен физически гарант за оцеляване. Дори и изпадналите във финансово неблагоприятно положение хора твърдят че "няма да пипат имота си". На всички нива на стопанската йерархия се цени само директният контакт със "заинтересовани лица", т. е. възможността за пряк контрол върху поведението на "партньора". И в интимната, и в публичната сфера не се ценят "платоническите" чувства. Не се доверява на договор, на модерен мениджмънт. Не, че не се цени модерната икономическа наука, информацията, компютрите и т. н. Те обаче остават външни за хората, възприемат се по-скоро като престижен "дизайн". Силата, възможността директно да наложиш волята си, желанието си въпреки абстрактните норми на етиката и закона - това определя поведението едва ли не на всички участници в стопанския живот.

Изключително непродуктивна и безперспективна за бизнеса е нагласата, която битува в масовото съзнание за политиката и политиците. Изследванията ни показват, че колкото и да са недоволни от политиците, хората не вярват, че са възможни радикални промени. Политиката в масовото съзнание е по принцип безполезна сфера. И в това ѝ е ползата! Законовата мъгла, дългите и безплодни дискусии, постоянната конфронтация, колкото и негативно да се оценяват се възприемат като необходими. Хората всъщност съвсем не искат закона и обществения контрол да ги "дебнат" ефективно! Политическата анархия открива голям простор за индивидуалната "предприемчивост".

Казаното оформя една сфера, която наричам "субективна екология" на българския бизнес, влиянието на която върху икономиката се подсилва от обективните бариери за неговото развитие - несъвършенство на законодателството, което регламентира бизнесактивността, неразвитост на основните инфраструктурни компоненти на пазарното стопанство и много други.

Пазарът като „блян” и „джунгла”.

Ужасно много днес критикуват т.н. пазарни фундаменталисти. Може и да заслужават. Но пазарната икономика не заслужава. Това е положението. Искаш не искаш, но днес икономиката не може да не бъде пазарна. Това, което убягва и от апологетите на пазара, и от неговите критици е, че той не е онзи пазар, на който преди столетия били разменяни едни предмети срещу другите. Днешният пазар е изключително модерно

явление. Това, което някак не се „забелязва“ е неговата мистичност. Още Адам Смит заговори за невидимата ръка на пазара, която зад гърба на неговите конкретни участници решава тяхната съдба. Макс Вебер говори за провидението, което посочва успелия ..пак зад гърба му, като свършен факт. Никой не знае „всичко“ за пазара, за цените, за предпочитания и нагласи на множество реални участници-актори в тази за самите тях неясна и фатална игра. Патосът на теоретиците и пропагандатори на пазарната икономика е, че свободният избор , подплатен от рационалната сметка дава шанс за справяне с пазара, за успех в играта на пазарните сили. Собствено либерализмът не е нито само идеология, нито само политическа доктрина Това е опитът, начинът невидимата ръка на пазара да бъде оставена да действа въпреки своите ужасни последици за конкретните актори-дейци. Защо е необходимо това? Един от честите, действително идеологически изводи е-за да бъдат преодолените аморалните, неправилните действия на участниците в пазарната игра. Колкото и да се изхитряват пазарът пробива своята воля през, чрез и против техните намерения и нагласи. Печели общата полза. Критиката веднага посочва факти, че не печели общата полза, печелят отново някакви тайни, скрити сили. Може и да е прекалено плакатно. Но още Маркс ясно посочи какво е това-общата полза от пазара А това е иновация Било то хитрост, било то резултат от мързел неотклонното въздействие на множеството скрити, неясни, дори неосъзнати фактори води до ИЗОБРЕТЕНИЕТО. От всякакъв вид. Т.е. до промяна Често нито желана, нито разбрана, но не оставяща никой извън принуда на новото. И всяко подправяне на „невидимата ръка“, дори опит да бъде изместена именно от общия , коопериран разум на победилия пролетариат прави изобретението ...безполезно. Първата несгода на пазарната икономика в България е точно това, че липсва изобретението. Не само липсва, но бива наказвано и изгонвано. Приема се хитрост, обман, заобикаляне на преградите. Затова няма промени по същество, има имитации и кражби, ефектът от които са демонстрации на модерното-коли, телевизори и „освободени“ младежи.

Адептите на пазара в България постоянно настояват, че всичко това е резултат от неспазване на правилата. Имат право. Спазването на правилата намалява възможността нещата да не бъдат изобретявани, а да бъдат крадени, подправяни, убивани. Но проблемът са самите правила. В България те не са резултат от рационалната правна експертиза на ситуациите, в които пазарът бива трансформиран от блокиращи навици и стратегии. Да бъде отстранено или заглушено неговото основно качество-да не слуша акторите. И трябва да се каже, че трагедията на все несвършващата реформа в правната

система е свързана точно с това В правото господства и налага волята си не разумът, не трезвата оценка на конкретните казуси, а груповите, ирационални и често съвършено негодни мотиви. Веднага следва отговор-нужно е правилното образование

Образованият съдия, прокурор, полицай ще контролират своите нагласи и стремежи с оглед на общото благо, фиксирано в правната норма. Тук кръгат се затваря

Необразованият, който по сила на традицията или груповите норми, заел позиция да образова произвежда все същото. Този кръг се върти от доста време. Не от 50, не от 70, не от 100 години. Тук се сблъскваме с едни културни инерции и традиции, главната от които е липса на въображението. Българинът се гордее със своя прагматичен усет и интуиция, но въображението му е ограничено с рамките на груповата психология, на груповото безсъзнателно и се върти около „вечни сюжети“ Няма смисъл да ги изреждам

Собствено пазарната икономика поради това фундаментално качество на българския участник в игра на пазарните сили остава ялова, провинциална и неспособна да реагира на глобалните събития. Бедна и като игра, и като печалба. За бизнеса наистина са важни жизнената енергия и активизъм. А това са черти, трайно залегнали в българския ментален архетип. И за всеки бизнес това е неотменима необходимост. Всъщност това е основата на предприемчивостта, способността за бързи реакции, решения. Предприемчивият бързо се ориентира в средата и намира пътища там, където по-тромавия не вижда нищо. За бизнеса също така е необходима способността за бързи и ефективни връзки и контакти. Т.н. комуникативност. За това е нужен опит за разпознаване на контрагента, неговото оценяване в момента. Всичко това е резултат от богатия житейски опит още ..от ранни години. Става дума, че повечето качества за предприемчивост и предприемачеството се формират и се произвеждат в непосредствената социална среда, в семейството, в двора, в множество битови ситуации, и около .. училището. Училището, поне такова, каквото е днес, а и преди не съдейства, дори и не е ориентирано към производство на предприемчивост. Най-печалното, не е средата за култивиране на иновативност от европейски стил. Но това също е средови фактор за формиране на българския предприемач. Съучениците, конфликтите, лидерствата и аутсайдерствата – това е фактор за индивидуация – не индивидуализация, а именно индивидуация – персонално закрепване на опита от всекидневните битки, победи и поражения.

Точно тук се оформя основният конфликт на българския бизнес. Вместо да формира рационални навици за самоконтрол и опериране със знанията, които не произтичат от битовия опит, училището репресивно налага образците, които не се превръщат в опит

на рационалното действие, а се запомнят не за да бъдат ползвани, а за да бъдат имитирани ...в подходящи условия. Прекрасен пример за това е наличното бизнес-образование, което се свежда до наизустяване и почти битова реинтерпретация на термините – ейчарите и пиарите вкупом с плеймейтките, но не и на съответните практики на съвременния мениджмънт.

Тук се стига до основата за оставането на българския бизнес в своята „естествена” среда – интуитивното, бързото и ...неконтролируемо съзнателно дори и за самия бизнесмен действие. Свидетелствата за това днес се натрупват с ужасяваща бързина. Множество са конфликтите, които не се решават рационално, а с побои и дори с убийства.

Социологическата теория оприличава този тип бизнес като традиционален, противопоставя го на т.н.целерационален. Колкото и да е общо това разграничение, то фиксира вниманието върху контрола и целеполагането на действието на бизнесмена. Целите, които поставя българският бизнесмен наистина са земни, интуитивно ясни. Не се нуждаят от рефлексия – т.е. осъзнато разглеждане на система от фактори, за което е нужно научно знание и експертна информация. А не сведения и случайно чути подробности, въпреки че без тях всякакъв бизнес не е бизнес Но и само с тях днес той вече не е успешен. Днешната бизнес среда е несъизмирима с дворно-приятелската вселена на българския предприемач. Но необходима е не само информация. Това вече е лесно с Гугъл. Но и умения да се работи с тази информация. А то е рационално качество, в което интуицията борава с множество „външни” , но интериозирани понятия и характеристики.

В известен смисъл днешният българския бизнес успява да натрупва тази качества. Рационализира се. Но именно във външно отношение ...показно. Допълнение към неговия наличен опит ..за ирационалното вземане на решенията. Това амбивалентно по отношение на европейския мисловен хоризонт действие нито е негативно, нито е позитивно. Зависи ...от късмета. Така в повечето случаи вземането на решения е хазартно, едномоментно. Но това пак не е нещо еднозначно негативно. Дори напротив. Известните примери говорят, че това може да доведе до изключителен бизнес ефект. Но именно изключителен, единично-уникален.

Другата важна страна, която не е свързана с менталните характеристики на процеса на вземане на решението е свързана с това, че бизнесът не се прави индивидуално. Той е свързан с управление на малко или много други хора. Успехът на идеята, на проекта, на акцията дори и минимално в конкретните случаи се определя от участието, от

взаимодействието с другите хора.

Тук нещата наистина става трагични. Българският бизнесмен в редки изключения изобщо си дава сметка за това, че работи с другите хора. Както казах по-горе, той се формира в едно домашно, съседско, младежко, колегиално взаимодействие. Това е общуване с такива „контрагенти”, които почти с нищо в психиката си, в менталните си способности не се различава от това на дадения предприемач.

А тук действат не рационални, а пределно емоционални, интуитивни и не подлежащи на контрол „отвън” – не само от институциите, но и от нормите и ценностите на обществото, които остават - в немалка степен благодарение на училището абстрактни и по никакъв начин не обвързват реалния живот с плакатите и мантрите, произнасяни с тържествени гласове в определени формално-институционални ситуации.

Класикът на социологията Макс Вебер показва влиянието на протестантизма върху успешното бизнес поведение. Протестантската религията се оказва значим коректор на личната инициатива, защото не я ограничава до догматични образци, а подтиква към индивидуално действие. Протестантизмът не държи да следваш образец. Но си длъжен да бъдеш активен и инициативен с оглед на божие провидение, защото на края Бог или приема или отрича твоите постижения.

В България , както каза проф. Николай Генчев , православието за българина е по-скоро битово , проявяващо се чрез спазване на празниците и съответните ритуали и слабо или никакво знание на божие слово и канони.

Може би и това възприемане на религиозните норми и принципи оставя българския бизнесмен свободен от каквито и да било религиозни ограничения. Дори и на края. Действията на предприемача са обусловени от неговия емоционално-битов опит, от навиците за действията, общуването и възприемане на другите хора.

А тук преобладават непосредствено волевите и афективни стимули и реакции, тези на прякото подчинение или господство. Всяко нюансиране е или хитрост, когато противникът, дори и да ти е близък приятел бива лъган за същинската насока на енергията за постигане на желания ефект. Тук също се оформя важна персонална конфигурация на волята за власт. Властта, господството остава решаващ стимул и нагласа, но може да се постигне и с хитрини. Пораженията в тази връзка съвсем не задължително водят до формиране на аутсайдерство. Те благодарение на силните афекти, могат до формират наистина важни лидерски качества. Които остават ирационални. Хитростта е начин , според Робърт Мертън, за постигане на целта чрез компромис с общовалидните ценности В случая дори и с тези на „домашната общност”,

общността на приятелите и партньорите. В българското общество днес именно хитростта се превръща във фактор на успех. Защото всичките общностни норми изгубват своето емоционално въздействие в ситуацията на все по-непредвидими събития.

А това поставя бизнесмена пред прага на ефективното владение на ситуацията. 90 и повече процента от българските фирми са пределно малки, с ограничен кръг наети лица. Границата на броя на наетите в бизнес организацията се определя именно от личните възможности предприемача да я контролира. А повечето наистина големи организации ...не са и български.

Възприетата схема за организация на бизнеса е строго йерархична, а връзките между нивата на такива йерархии се осъществяват именно чрез непосредствено личностни контакти и ангажименти-неформално, а не според съответните организационни правила и норми. Последните са само един от начините за поддържане на тази вътрешно фирмена среда. Водеща роля играят непосредствено междуличностните отношения, изградени върху битово-ирационална основа.

Всъщност подобна бизнес атмосфера се определя от самото българско общество. Често в тази връзка се говори за недовършена, забавена модернизация, поради което сближаването с европейската социокултурна среда не само се забавя, но както показват последните години едва ли не се саботира посредством множество имитации и подмени на европейските норми и правила с „родни”. Това не е точно, дори и не е вярно.

Българското общество успешно се съпротивлява на модернизацията, оставя рационалното формално и външно, за интимното, емоционално-ирационално обществено състояние. Така наречената мрежево-дейностна теория (ANT) третира всяко общество като динамична стабилност. Но този род синергия във взаимодействията от модерен тип по необходимост е свързана с рационални финансови, виртуални, пазарни практики, в които конкретните „състави” не са предметени, а са възли във взаимодействията, които не могат да бъдат извадени и пренесени някъде другаде от конкретната ситуация.

Динамичната стабилност в българското общество, напротив се крепи именно върху предметените социалности. Буквално къщи, земи, вещи. Имоти. Собствеността също е именно владение и предметно притежаване на нещата, нужни за живота. Също така предметни са и мисловните конструкции като вид устойчивите, често не осмислени, но повтарящите от поколение на поколение навици и образи. На разнообразие и промяна те не подлежат, търпят само смяна на „материала”.

Интересен израз на това дава т.н. политика. Тук противостоящите партии и интереси имат пак чисто предметно, биографическо, териториално и имотно съдържание. Десните са биографични, ако не са не се смятат за десни. Те са биографични, защото притежават имоти. Левите също са биографично „безимотни“. Разбира се, това е дълбинно-устойчивото и на повърхността често се размества. Въпреки тази динамика външните рационални дефиниции, свързаните с европейското политическо съзнание категории и принципи се оказват интуитивно приемливи точно на базата на биографиите. Самата политика се третира изключително в плана на придобиване на имоти, а политическите борби са тясно обвързани предимно с преминаването на имотите от едни ръце в други, където държавното пак се представя като лично персонифицирано.

Съпротивата на рационалното, модерното и европейското днес придобива направо болестен, афективен вид на агресия и на напълно необясними масови действия и постъпки.

Втората употреба” –другата страна на българския бизнес

Преди всичко трябва да определим рамките, в които ще се разглежда феноменът „втора употреба” в контекста на живеене в съвременното българско, предимно градско общество. Тук не дефинираме понятията, но ограничаваме възможните интерпретации, които биха могли да разширят пределно полето на анализ.

Когато се говори за втора употреба във всекидневен смисъл, рамката пределно се размива. В случая „втора употреба” обхваща както употребата на стари вещи, така и предаването на вещь на член на семейството, доизносването на облеклото от по-малките деца, както и различен вид съседска, приятелска размяна на употребяваните предмети-от детски колички, до важни детайли на колата. Нямаме предвид и реновирането на старите неща на семейството, поправките, подобренията и поддържане им от самите членове на семейство.

Първо, ”втора употреба” в днешното общество е стока. Тя не се предава, а се продава. Което значи, че оборотът на „втора употреба” е значим елемент на днешната пазарна икономика, а „втора употреба” може изобщо да не бъде нещо „старо и овехтяло”.

Второ, става дума именно за производство, маркетинг и разпространение на този род стока. Всичко това се прави главно посредством нерегламентирани и неконтролируеми практики, а самите практики на размяна съдържат висок риск. Тук може да се говори за

наличие на един специфичен и многопланов сектор „втора употреба”, където се продуцират и се „въртят” предмети от „втора употреба”, който почти изцяло е сенчест. Често зад витрината на „втора употреба” стоят представители на подземния свят. Но това, колкото и да е парадоксално, е именно видимата страна на „втората употреба”. Това е границата между видимото и невидимото в света на модерните размени и икономически отношения.

В България този сектор винаги е присъствал, поне в модерните времена. Но сферата му и основните актьори бяха представени от социалната долница – често това са неуспели хора, които продават своите неща за да се издържат.

Днес тази страта се ограничава до книжни сергии и зложни къщи.

В тази светлина зад термина „втора употреба” стои именно социалният неуспех. Това е последната спирка пред социалното изчезване и изключване под формата на „клошарство”, бездомничество. Тази страта, обаче, след т.н. промени се утвърди като ...нормална, твърдо се вписа в градския ландшафт. Собствено „клошарите” често се оказват включени в „производството” на стоки „втора употреба”. При това не само на книги или облекло, но и на много технологически отпадъци. Техните клиенти пък се оказват хора с неустойчиво положение от гл.точка на множество социални планове и перспективи.

Трябва да се отбележи фактът, че в България поне по време на социализма беше широко разпространена практика „направи си сам”, терминът пуснат съвсем сериозно в тогавашния идеологически „новояз”. Неустойчивост тук не е нито само социална нито само икономическа. Тук най-малко нещата се преиначават „доработват се” в индивидуален план, „благоустрояват се” къщи, дворове, автомобили. Известни са абсурдните форми на такова индивидуализиране, когато на „Москвича” се поставяха емблемите на „Мерцедес”.. Нещо като оптимистичен образ на индивидуализирано присъствие в баналния свят на стандартните неща. В по-общ план това, че хората по този начин оказваха съпротива на стандартно сивата предметна среда, искаха да персонализират своя житейски свят разкрива далеч по-дълбинните планове и колизии, определящи днес социокултурната позиция на сектора не само в икономиката, но и в начина на живот. В това „далечно” време именно тази активна и иновационна практика, подготвяше една стабилна клиентела за множеството анонимни и безлични агенти на производството на „втората употреба”.

Тук вече не става дума само за една гранична икономическа активност, но и за социална и културна такава. Главното различие е рязкото ограничаване на личностните

отношения между клиента и доставчика, които по-рано и в социалното пространство бяха „съседни”, живеещи по един и същи начин, този на бившия селянин и новия гражданин. В тази връзка секторът за „втора употреба” се явява като парадоксален вид мембрана-граница между предмодерното и постмодерното в живота на българското общество.

Модернизацията в българското общество, колкото и да беше ограничена и повърхностна превърна връзката между потребителя и производителя в безличен и масов акт. И така подготви вече постмодерните практики на големите търговски вериги, в които хората не само купуват или се забавляват, а биват произведени като такива. Въпреки, че хората не се познават, тук те се държат еднообразно, организирани и насочвани от съответните фирмени и корпоративни стратегии.

Специфичното за сектора на „втора употреба” е един вид „наследяване” на елементи от прединдустриалната икономика, икономиката на множество преки отношения в сложната система на индивидуални действия.

Тук продавачът наистина познава купувача, живеят що годе в една дълбинно конфликтна ситуация на разделяне и събиране, на „помнене” и „забравяне”. Точно тази вътрешна конфликтност оставя обществото в един безкраен „преход”. А активното участие в сектора е в основите си.. на „ъндърграунда”.

Най-интересното е, че секторът въпреки своето модернизиране остава иновативен, не търпи никакво втвърдяване на практиките и отношенията. Това може да бъде обяснено и често технологически. Предметите от „втора употреба” са ..уникални, не се повтарят и трудно могат да бъдат класифицирани по стандартните процедури. Но освен това самият сектор живее в постоянна битка за оцеляване и съпротива на опитите на държавата да го „организира” и изведе на светло.

Има едно изискване. Индивидът трябва безусловно да приема именно ценностната основа на поведението в модерното общество. Той може и да не я разбира, но дори и интуитивно трябва да бъде съгласен, че такава съществува.

В българското общество практически липсва такъв консенсус. И не само по политически причини. Собствено обществото е представено фрагментарно от общностни, т.е. патриархални ценностни светове. Тяхното „интегриране” в исторически обозрим период се осъществявало винаги чрез налагането на ценностен модел отвън. Именно това поставя ценностния свят отвъд живота тук-и-сега, отвъд битуването и оцеляването.

Това е причината за невероятното влияние на „втората употреба“ в цялото общество като приемлив начин за съпротива срещу налаганите отвън матрици и мантри.

Да видим как се реализира стратегията на едновременното приемане на така наложените образци и огромното разнообразие на практиките за съпротива именно посредством „втората употреба“. Тук са интересни две сфери на тези практики. Тази на търговията с коли „втора употреба“ И другата – търговията с облекло „втора употреба“. Понеже не разполагам с достоверни данни от емпирически изследвания, използвам всекидневните си наблюдения и множество „случки“ широко дискутирани в медиите.

В пространството около блока, в който живея, има само два автомобила, които са нови. Останалите – втора употреба. Иначе колите, които се движат из града масово са опасни за хората поради липса или демонтаж на катализаторите.

Има няколко възможни тренда за класифициране на този род автомобили „втора“ употреба. Първата група включва автомобилите произведени през последните 10 години. Тук, обаче, има специфика. Такива могат да бъдат и автомобилите, купени нови, но използвани в рамките на този времеви интервал. Въпреки модерната практика, автомобилите да се сменят след 3 до 5 години (в рамките на гаранция от производителя). Субективно обаче предполагам, че това е специфичен вариант на „направи си сам“, когато собственикът се грижи за автомобила си. Такива грижливо ползвани автомобили има и на по 20 и повече години. Но те не определят социалния тренд. Купувачите на относително запазени коли се ориентират също към стратегията „направи си сам“, защото тук рискът е голям-скрити сериозни повреди, износени поради интензивно ползване важни системи на автомобила и т.п. Често става дума и за фабричен дефект, който автоматически отвежда „новия“ автомобил в сектора. Това налага постоянното „дооправянето“. Но тази страна се компенсира от цените. Тези на новите и „употребяваните“ често са несъпоставими.

Другата група са автомобили на повече от 10 години. Тук покупателят пести от всичко, но най-вече от безопасността, както своята, така и на околните. Това е групата купувачи и продавачи, които типологически са ядрото на „иновативните“ агенти и актьори за целия сегмент. Толерантността към този тип девиация отново се базира върху ценностната аморфност в цялото общество.

В тази връзка тук намираме и трета група- хората които купуват не просто автомобили „втора употреба“, но именно луксозни такива. По пътища на България се движат стотици хиляди автомобили на най-престижните марки- Мерцедес, БМВ, Ауди. Всички

те са произведени в начало на новия век. В тази група масово е представен и рисковия контингент на търговията с вещи „втора употреба”. Но не само. За това обаче ще стане дума по-нататък.

Другият пласт на търговията със стоки „втора употреба” е този на облеклото.

Тук не може да се говори за някаква класификация на купувачите. Има и представители на средна класа, има и такива от „ъндърграунда”. Самото купуване на дрехи от веригите за „втора употреба” е разпространена практика в много страни.

А и самите дрехи тук не са само „стари”, изгубили много от качествата си. Има и напълно „нови”, които се оказват в този сектор поради някакъв фабричен дефект или поради моралното си износване.

Сред участниците има и много препродавачи, които възпроизвеждат прединдустриалната икономика-имат ясна група клиенти, с които се познават, имат място, където могат да препродават стоката си дори и на непознати личности, но същите като тях – оцеляващи с претенции.

Въпреки че може да е и отвъд границата на допустимото, този род търговията е характерна за т.н.битаци. Тук могат да се видят и хора, които носят да продават нещо лично. Но в повечето случаи това са препродавачи с „иновационни” нагласи. Те събират „предмети” от тавани и мазета, от контейнери и депата за отпадъци. Но те са също и „иноватори” – намират форма и начин да представят „стоката” си –почистват я, правят експозиции, разиграват различни сценки не само за да привлекат купувачите, но и за да защитят своята индивидуалност в това море от неща и хора.

Тези примери и наблюдения подсказват, че в сферата „втора употреба” стават неща от фундаментален характер и във времето, и в пространство на днешното общество.

Става дума не за времето и пространство от физическа гледна точка, а за социалното и културното такова. И днешното, и предходните състояния не са изолирани в собствен пространствено-времеви континуум. В едно общество съществува не едно единствено миналото, настоящето и бъдещето. А социалното пространство не се „побира” нито в линия, нито в пирамида.

„Иновативността” на сектора „втора употреба” разкрива точно тази множественост на пространствено-времевите пластове в днешното българско (и не само) общество.

Вещите втора употреба всъщност не принадлежат на общоприетото време и пространство. Те са от друго време, в което има и минало, и настояще, и бъдеще. Това са нещата, които са произведени в миналото, което съвсем не е това на „новите” вещи. Разликата е в това, че новите неща започват своето съществуване не от миналото. Там

ги няма. А от своето бъдеще, от проекта, който показва какво очаква вещта – начина на ползването, остаряване, морално износване, т.е. връщане към миналото. Докато вещите втора употреба възникват именно от това минало на новите вещи към бъдещето-към образи и практики, които легитимират присъствието на втората употреба редом с новите вещи, без това да нивелира екзистенциалната граница, разривът помежду им. „Иновативните“ практики в сектора „втора употреба“ всъщност проектират тяхното настояще, като ги „реновират“. Бидейки тотално само минали, вещите „втора употреба“ получават образ на актуалното настояще. Но в друг пространствен континуум. Това е пространство където вещи втора употреба легитимират позициите на техните потребители купувачи. А те като че ли са същите, както в пространството и времето на новото.

Особено това проличава в света на автомобила. Но и в облеклото, вещите втора употреба са като че ли същите като новите. И това е истинската им същност. Като че ли.

Отклонението тук не е емпирическа наличност на „странни“ постъпки и ситуации. Това е признанието, че „моя живот“ не е съвсем мой. Т.е. аз имитирам истинския живот, като признавам, че моят не е нов, не е съвременен.

Едва ли в случая можем да говорим за отношение между успех и неуспех. Би могло да се каже, че тук действа нещо като обърнат социален лифт. Той не води „нагоре“. Той остава на едно и също място – в друга социална вселена и показва илюзорното придвижване към успеха. Признанието, че каквото и да се прави то не може, а и не е длъжно да води до реализация на ценностните перспективи – към успеха. Но тук се крие не само илюзорността на живота „втора употреба“, но това, че практика „втора употреба“ връща усещане за ..успех.

Не става дума за т.н. паралелна реалност. Реалността е ..мембрана, където благодарение на вещите втора употреба се срещат макар и илюзорно водещите ценностни ориентири в обществото, с „хитрото“ им овладяване от индивиди, които макар и в повечето случаи неосъзнато приели своето поражение.

Тук вещният компонент визуализира тази сложна игра на образите и постъпките за бягство от ужаса на екзистенциалното поражение на индивида.

* * *

Тези материали от изследванията, проведени между 1995 и 2015 години, както и анализи на конкретните ситуации визират точно такова състояние, което днес се оказва тотално

обезверено и лишено от всякакви визии за бъдещето , защото настоящето вече е взривено. Разклати се основа на обществото –нравствено-ценностния му хоризонт.

III. Морални измерения на „днешното” в българското общество.

3.1. Езикът като поле на напрежение между модерното и мобилното статично в обществения живот.

Както вече казах преди, религията е първа и основна стъпка към модерността защото създава визията за света, където всички са членове на единна общност, клир надхвърляща граници на домашно-роднински съобщество. Религията универсализира човешкото ..чрез Аз и Буки. Исторически и социкултурно погледнато обаче религиозните практики за приобщаване на индивида към всеобщото са ограничени с определени обстоятелства. И главно с неграмотността на мнозинство от вярващите и концентриране на знанието в кръга на посветените.

К.Мангейм отбелязва че отделянето на религиозното от общественото е свързано к радикални често дори катастрофални промени в обществото, когато хората се сблъскват с необясними от гледна точка на религиозни догмати явление и процеси.

Грамотността е била необходима за интеграция на големите маси хора, които се „преместват” от архаично домашните форми не само в земеделие, но и в занаятчийство в модерното индустриално производство(Ф.Енгелс За положение на работническата класа в Англия). В известен смисъл това е свързано с миграция от „село в града”. Зад пространствения образ на преселването било то от село в града, било то от родината в новия свят стои успореден и произвеждан от индустриализация процес на институционализация от модерен тип.

В позитивистката традиция институция –социално установления е необходим компонент на всяко общество. Но тук се смесват две важни неща. Устойчивостта на непроменящото се обществено цяло не е институция в съвременен смисъл-не е общовалидна и безлична форма на взаимодействия , регулирана от закони , валидни не само за много повече индивиди отколкото архаичните обичаи и образи, но по принцип за всички без изключение.

Тази общовалидност и общозадължителност съвсем не изчерпва живот на хората в модерното общество, но постоянно ги държи на границата между своето и чуждото.

Интенция на институционализацията се състои в изчерпване на тази граница в полза на чуждото, на другото.

Тук не става дума за различното, както и за разделение между хората. Именно в интуитивно-афективна сфера на архаичното семейно –домашна среда тази различия и разделения имат непосредствено визуален и поведенчески характер – се виждат и се усещат директно. Братя Грим доста точно разкриват в своите приказки тази сила на очевидното различие.

В тази връзка преход от ограничено кастово образование на четенето и писането, модерните общества преминават към масовизация на образованието.

Образно и именно в полето на езика се разиграва множество колизии на днешното в едно „интересно” общество. В две несъвместими и противоречащи едно на друго разказ, говор и четенето, писането и смятането. Езикът по начало е репресивно средство за контрол на поведението на отделните индивиди в полето на кооперацията. Езикът обаче го прави по различен начин в зависимост дали дисциплинира едно масово общество, където господстват различни „машинни устройства” – институции, индустриални технологии, професии, роли и позиции, които са формални и реални едновременно. Тези машинни устройства, както беше показано в изложението от една страна еманципират индивида от мрежата на неговите базисни –домашно семейните мрежи в рамките на които индивида е интегриран заедно с оръдията, местата, времената на живота в т.н. естествен план от раждането през съзряването до зрелостта и смъртта , закрепван органично в сложната система от ритуали, за които езикът като глас, слух, визия, обоняние, жест и телесната пластика е основното носеще начало.

Но така и самият език се изтръгва от тази си „естествена” връзка с локалния , семейно домашен, а днес и приятелски кръг. Разкъсва органичната съвместеност на жеста и гласа като заповед, призив , песен и приказно-митичен разказ. Като я замества с правилата на писменото.

Сигурно има много и различни начини да бъде обосновано това базисно разграничаване между писаното и гласовото изразяване на „реда” в общността и обществото. Най-неподходящо в случая според мен е представянето на устното и писменото като форми и различни реализации на всеобщия наратив.

Наративът е начинът, по който и гласът и писмената дума се изравняват като абстрактни форми на едно и също. Но такова едно и също нещо не съществува.

Грамматиката, правилата за обучение за четене и писане разрушават предходния ако така може да се казва езиковия свят на индивида и го поставят пред необходимост от избор – да се откаже от интуицията, с която обвързва езиковите си действия в локалния кръг, мрежата от другите индивид, животните, дървета и сгради, облекла и събития. Гласът-говор откъсва родения от природата и го произвежда като индивид, включен в една кооперативна мрежа и

чрез тялото му, и чрез сетивата му, и чрез отношенията му с другите членове на тази кооперативно произвеждана колективност, мрежата, където индивидът е невъзможно да бъде представен различно и отделно от цялото му обкръжение. Но писмото, буквите и граматиката откъсват го и от тази му неприродна среда и го „поставят” на място в света на дистантивни, опосредствувани и машинни отношения и зависимости.

В своите изследвания Тамара Дридзе⁵⁵ разкрива проблематичността на прехода от устния към писмения, текстовия език, от гласа към текста. Тук трябва да се каже, че Дридзе не споделя пантекстуалните възгледи в модерната наука за култура. Текст не е всичко и не е навсякъде, но само на особено място, където индивидуалности взаимодействат, комуникират като носители на съобщения и изпълнители на правилата, зададени в абстрактния език на модерните общества.

Писмената т.е. текстова дейност по същество поставя читателя в пасивна позиция на изпълнение на безличните, отнасящи се до всеки, който чете на дадения език правила. Тук е важна именно интуиция. Едната е в гласа, другата е в буква и дума. Докато гласът носи интуиция на близкото обкръжение, буквата и думата я заместват с всеобща и задължителна интуиция, която е лишена от близките ориентири, изисква, налага дисциплината. С особен тип въображение, което вече не е образ или фантазия, а всеобща способност „а priori” да подрежда сетивните образи и понятия. **ТОВА Е СПОСОБНОСТ ДА БЪДАТ ПРЕДСТАВЕНИ ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ КОНКРЕТНОТО ДЕЙСТВИЕ.** Като необходими и без съмнение.

Грамотността е и пътят и начинът, по който душевният свят на индивида, интегриран в единна жизнена реалност с околните предмети, хора, природа, дом, рода, история, се измества и се трансформира в интериоризирана способност да бъде въобразен светът във формални и общовалидни схеми и структури като налични и не подлежащи на съмнение. Това обстоятелство отбелязват и Фройд, и Фуко, и Маркс в понятието му за „превърнатите форми”.

Хусерл и Алфред Шюц говорят за базисната интуиция за света какъвто е.

Всъщност това е натрапено, потискащо и дисциплиниращо индивидуалното у човек „въображение”.

Тук езикът разкрива отчуждението в неговия базисен-емоционално интуитивен и модерно-технологически, рационалистичен смисъл.

⁵⁵ Т.М.Дридзе Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. Проблемы семиосоциопсихологии Издателство „Наука”, Москва 1984.)

Да се върнем към изследвания на Тамара Дридзе, в които имах възможност да участвам и аз. Интересно е едно изследване на способността на хората да четат и разбират един специално подготвен текст, структурата на който включваше многозначни твърдения, предполагащи наличие на способност да бъде разкрита вътрешната им връзка като контекст, същинското съдържание на текста. Другият момент, речникът на текста също беше конструиран с оглед на контролируемост на експеримента. В хода на експеримента се оформиха няколко групи участници. Първата група се оформи от хората, които не владееха и не разпознаваха речника. Те можеха да подредят текста дори да го повторят но не разбираха смисъла му, посланието. Втората група вече владееше речника, но също или не разбираше текста или изваждаше повърхностните смислови конотации. Баналности. Третата група не само владееше текста, но и разбираше смисловото му съдържание, това което се определя като послание, съобщение, идея.

Трябва да се каже, че подобен феномен отдавна се фиксира в термина функционална неграмотност. Дридзе показва механизма, който възпира развитието на индивида точно поради неспособността му да „се оgramоти”, т.е. да започне да разбира смисъла на текста, да вижда света ..като наличен и безспорен от гледна точка на абстрактни и безлични „чужди” нормативи. По-просто да мисли абстрактно. Без тази надличностна, отчуждаваща индивида от „домашното” базисно интуитивно разбиране на нещата каквито те са само за рода, за своите, съвременният индивид не може ефективно да се адаптира към модерната мобилност и детерминираност на „моего” от „чуждото” . Това „натрапено” и „дисциплиниращо” въображение всъщност подменя базисните сетивни конотации. Убеждава, че картата не е някаква рисунка , а е образ на територията, който позволява една безпогрешна ориентация. А правилата показват всички необходимите обстоятелства желаното да бъде осъществено по-най-простия и сигурен начин. Отказ да се изпълняват правилата осначава че индивидът прости не вижда цялата реалност на последиците от ..неспазване на правилата. Т.е. пренебрегва знака, че трябва да спре.

Още веднъж ще подчертая, че грамотността не се свежда до боравяне с букви и думички, с цифри и схеми. Това е абстрактното мислене, способност да бъдат осмисляни различни изрази, констатации, идеи и образи. Неспособността към това се определя както функционална неграмотност, която е свързана с неспособността да бъдат разбирани различни текстове и схеми, ако не са буквално наизустени.

В тази точка се откроява спецификата на социалността в българското общество Тук институционалното далеч не печели пред интуитивно-афективното.

Когато говорим, че миналото живее в настоящето , това не значи че те съвпадат като линия на преминаване от вчера в днес и от днес в утре.

Миналото е актуално в степен, в която настоящето го „поставя на място”. Това поставяне на място Оруел изрази в общоизвестното "Който контролира миналото, контролира бъдещето; който контролира настоящето, контролира миналото." Но става дума именно за текстуално-идеологическо разказване и преразказване на „историята”, свързано с радикални промени в обществото.

Зад тази модерна литературно-идеологическа практика стои именно конфликтът и сблъсъкт между интуитивно-емоционалното преживяване на миналото като настояще на рода, на семейството, на приятелството и институционално-дисциплиниращото му, „вписване” в историята, каквато трябва да бъде ..обща за всички граждани на модерната държава и за нацията като идентификационна норма, за която гражданите трябва да гласуват при решаване на всякакъв род общи за всички и за никой отделно проблеми на модерната икономика, политика, култура, образование и всички останали „форми” на живот, каталогизирани и поставени в една редица от елементи и структури на обществената „система”.

В тази връзка е интересно, че в множество съвсем актуални конфликти и кризисни ситуации целта е именно „смяна на системата” , интуитивно улесняваща проблема чрез простото изнемване на едни „остарели” норми и закони и подмяна с други –актуални за момент. Тази образност, която се наблюдава не само в България, но и по света свидетелства за разпада на едно почти митологическо възприемане на живота в линия, която безпроблемно свързва миналото чрез настоящето с бъдещето. Но това вече е друг разговор.

Известен период от време в Западна Европа тези процеси са имали различна степен и размери, но вече към началото на ХХ столетие създадоха новата ментална среда, в която според Вебер вярата в Бога се трансформира във вярата в науката и технология. ⁵⁶Както не веднъж подчертавах в по-горното изложение типологически твърдо разграничаване между „изцяло” модерната езиково-кооперативна среда и „изцяло” архаично –базисната такава само рамкира процеса.

За разлика от Тьонис не смятам, че общинното и общностното „се разделят” веднъж и завинаги.

Това са точно тези типове кооперативно комуникативна социалност, един от които по-горе беше разкрит като втечняващото разлагане на всичко предходно и подмяната му с все по-

⁵⁶ М.Вебер Призвание и професия на учения В: Макс Вебер Ученият и политик Булвест-2000 СОФИЯ 1993

отчуждаващи и формално безлични-машинни-отношения. А другият , именно като домашно-родствен, традиционален тип свят в една непроменящата се мобилност на всекидневието. Модерният тип домашно –семеен може да бъде представян като поле за възприемане и „превод” на външно задаваните чрез „ограмотяване” общовалидни за даденото общество модели на поведението и втвърдени в съответната писмена форма ценности и цели, допустими за даденото семейство в неговото всекидневие.

В литературата този процес е свързан от една страна с интериоризация на общовалидните норми и ценности , а от друга с ектериоризация на „родните”, наследявани чрез фамилната памет от поколение към поколение обичаи и интуиции за дължимото в затвореното интимно пространство на семейството. Точно тук се разгръщат водещите конфликти на модерното отчуждение.

Те са свързани с институционализация на все повече и по-дълбоки отношения и взаимовръзки от телесен, предметно-инструментален, афективно-емоционален характер. Институцията е именно модерната форма на всякакви отношения между хората – машинната трансформация и на душата и на тялото на социума. Проекция на този машинен конструкт в историята като вид универсализация на семейния институт е неадекватна на реалните отношения дори и в модерния свят. Би могло да се каже че точно институционален статус разкрива и сама динамика на взаимоотношенията от роднинско-домашно-семеен тип. Тук писменото и устното се срещат на една територия , като едното отговаря за диалог с външния свят така да се каже в пространството, а другото за диалог във опита на поколенията. Ако обобщим казаното десакрализацията и институционализация от една страна се сменя с репресията на институционалното говорене и мислене, а от другата отчуждението от натрапена нормативност и ..деморализация на мрежовите отношения, тяхното „бягство” в интимно удобен свят на интуиция за подходящо в момента поведение. Те; по същество отказ от моралния императив на модерното общество. Всичко това дава основание да окачествим това пълно с напрежение конфликти и разделения състояние на българско общество като аномия.

3.2.Ценностните измерения на разрива между „грамотния” и „неграмотния”-аномия

Терминът се въвежда от Дюркхем в неговите изследвания на девиантното, отклоняващо се от приетите норми и правила поведение.

Според Р.Мертън в анализа на аномията важно да се отчита наличието на два елемента, които на аналитично ниво са разделени,но в конкретните ситуации са преплетени. Първо,

това са цели, намерения и интереси, които се определят от конкретната култура, които се приемат като престижни и емоционално позитивни. Второ, някои от тези определени от културата нагласи имат отношение към първичните влечения на човека, но не се определят от тях.

Но както показва анализът по-горе такива първични влечения на човека са плод на социалните взаимодействия и се произвеждат именно в такива взаимодействия. Би могло да се каже, че Мертън в случая се сблъсква с базисния конфликт в самия човек – конфликт между породени от репресията на социума афекти и ирационални стремежи с нормите, цели и интереси, които всъщност му се натрапват в едно модерно общество като задължителни въпреки и против оформящото се в рамките на патриархално-домашно и семейно живеещо образно въображение. Тук и феноменологическата социология (Шюц, Гарфинкел) и класически представител на позитивизма в антропология и социология Ралф Линтън говорят за наличие на базисните структури и базисна личност. Докато във феноменологическата версия на позитивизма базисните структури лежат в полето на жизнения свят и не са индивидуални, а са по-скоро колективни интуиции на групи хора. За класическия позитивизъм това е натуралистически ход, който оставя разбирането на аномия на ниво констатации и формални класификации.

Р.Мертън за разлика от последователно натуралистически констатации признава разминаване между индивидуални подбуди както и приемани от индивида средства за тяхната реализация могат да влизат в конфликт и институционални, легитимни според абстрактната социална система правила, норми цели и интереси.

Модерното въображение всъщност представлява конструктивна интеграция между рационалните инструменти на социалното взаимодействие в модерните общества и „базисни“ формирани в рамките на базисната семейно-домашна мрежа въображаеми светове. Ще си позволя малко да се отклоня. По принцип идеалното, т.е. пълното съвпадение на двете въображаеми реалности е характерно за така наречения европоцентризъм, присъщ на позитивистката научна парадигма. Такова съвпадение е „идеално“, защото според доминиращата либерална традиция в европейската философия и социалните науки (Манхайм) пълната му реализация е невъзможна. Но в методологически план излиза така, че всичките реалности на обществения живот се съотнасят и се оценяват според съответствие им на абстрактни и мъртви схеми и конфигурации, с които не могат да съвпадат, но трябва да се доближават постоянно. Мертън не остава изцяло погълнат от този методологически проект.

„Когато ние говорим, пише той, че тези два елемента – определяемите от културата цели и институционните норми действат съвместно, в случая ние не подразбираме, че съотношение между алтернативните начини на поведението и целите остава неизменно и постоянно.

Значимостта на определени цели може да се променя независимо от степен на значимостта на институционалните средства. Могат да имат място случаи на непропорционалното, понякога изключителното подчертаване на ценността на определените цели в съчетаване с не до там силно ангажиране с институционално приетите средства за тяхното постигане.”⁵⁷

Вторият полярен на абсолютизация на целите случай, според Мертън, се откроява в тези групи където дейността първоначално ориентирана към постигане на определени цели, става самоцелна. В такива групи първоначалните цели са забравени и ритуалистичната вяра в институционално предписано поведение се превръща в същинската отдаденост. Но има и групи така да се каже по среда, в които има известно равновесие между целите, определени от култура и институционалните средства. Тези групи, се характеризират със значителна интеграция и относителна стабилност, не препятстваща на промените.” В скоби бих могъл да кажа, че в днешното българско общество практически не е представена, именно тази трета възможност.

В модела на Мертън моралът се отнася именно към модерния формализиран и институционализиран контрол върху избора на цели и средства от конкретните групи хора. В известен смисъл кантовото разбиране на моралния императив се слива с изисквания на институционален социален ред, който повелява-действай така, както изисква моралния (институционално утвърден) закон, дори и да не ти е изгодно.

Но точно това е невъзможно в реалното общество, смята Мертън и изгражда един модел на стратегии за преодоляване на разрыва между морални изисквания и реалното поведение като форми на неговото отклоняване от твърдите изисквания на рационалното въображение. Интересното тук, че субект на това въображение е именно интелектуалец, способен да борави с абстрактни понятия и методи ..свободно и незаинтересовано Но тази свобода произтича от тоталната му невкорененост в базисните социални конструкти. Манхайм определя това субектно присъствие като „свободно витаещ слой”. Ще се съглася със споделената от Ивайло Дичев в едно интервю пред БНР констатация, че именно този род интелектуална позиция практически не присъства в българското общество в момента.

⁵⁷ тук и по-нататък вж. Роберт Мертон. Социална структура и аномия В: Роберт Мертон. Социална теория и социална структура Изд.во „Хранител” Москва 2006, с.243-278

Докато базисното домашно роднинско въображение има за свой субект цялата кооперативна мрежа, включваща хора, среда, настроения, връзки, отношения, близостта в множество комбинации и рекомбинации. За разлика от рационално стерилния тип въображение, роднинско-домашно е невероятно сложно Цената за което е невероятното ограничаване на възприемане на света извън тази сложна вселена от близки, познати и интуитивно ползвани неща.

Моделът на отклоняващото се поведение долавя първите свидетелства за назрялото през 60 години поредното втечняване на твърдите социални норми и правила. Но оставя радикални форми на несъгласие в периферия. Както е известно Т.Парсънс за разлика от Мертън отричаше самата възможност за радикалната промяна сред младежките групи.

Ако се върнем, обаче, към типологията на отклоняващото се от институционални образци поведение ще видим как те могат да обяснят аномията на реалното българското общество Мертън посочва 5 алтернативи отклоняващото се поведение:

- подчинение (конформизъм);
- иновация (обновяване);
- ритуализъм;
- бягство (ескейп-отиване в никъде);
- бунт.

Според него е възможна динамика, преход от една алтернатива към друга като вид адаптация към променящите се условия и ситуации. Тази констатация много точно отразява девиантната адаптация в българското общество. Нещо повече –тук „вътрешната перспектива” просто не приема девиантността на поведението. Така съпротивата на „външното” има всеобщ характер.

Понеже според Мертън всички алтернативи за адаптация и съпротива на институционалните цели и средства се произвеждат от несполука и провал в житейското състояние възниква въпрос дали в българското общество нещата стоят в същата плоскост. Нашите изследвания, особено в сферата на бизнеса показват, че успехът в тежкото противопоставяне на външните, институционални норми и ценности е твърде относителен, дори и за тези, които се представят като успешни, като преуспели в своите начинания. Тук винаги има нещо като неизвестност, несигурност.

На другия полюс –тотално губещи битката си с житейски обстоятелства както подсказва Мертън ясно осъзнават невъзможността да постигнат институционални валидни цели със съответните институционално приети средства, но не могат да изобретят(да подменят) с незаконните такива. Тук конфликтът се разрешава по пътя на отстраняване и на целите, и на

средствата чрез бягството. То премахва конфликта и индивидът се адаптира към изисквания на обществото като ги оставя „навън” и се успокоява - нищо не е възможно.

Мертън стеснява причините на девиантността в поведението на индивидите с психологически механизми и , направо, с психозите.

Но това, което наблюдаваме в изследвания, и не само, българинът именно вътрешно е спокоен, а психотичните състояния у него са резултат ..от ефективната му адаптация.

Силовият, афективният продукт на вътрешното чувство за надлежния ред-този на фамилия, род, приятелски кръг му дава сигурност, че нещата не са съвсем безнадеждни. Могат да бъдат сринати, заобикаляни по начина, който е „на всички като мен”. Наблюдаваме този вид афективни победи по пътища и градски улици, в училища и семейни сбирки.

Тази обща образна рамка на нормалния семейно-общински ред ,обаче, не изключва активните стратегии както на конформисткото „съгласие” с това , че и така и така тези институционални окови не могат да бъдат свалени окончателно. Тук и двете алтернативи – на подчиняване и на „иновация” се сливат. Мертън посочва едно важно условия за тази „синтеза” –недостатъчното формално образование –функционална неграмотност.

Неспособност да се възприемат и да се осмислят дори и общоприетите културни ценности.

Мертън подсказва два начина за решаване на този конфликт- подмяна на ценностите със сурогати, които се произвеждат от медиите съвсем не отскоро. Но и „побългаряване” – инсталиране в средата на образите, „от далеч приличащи” на сложните машини, литературните творби и на изобразителното изкуство.

Иначе това „заимстване и пренос” е важен културен феномен –„кражбата”. И точно в това отново се сблъскваме именно с базисната менталност, тази на рода, фамилия и приятелство. Така творбите остават затворени в определени кръгове, не само приятелски , но често и семейните такива.

Последните”среди” се сковават като ритуализират всичко в живота си и така се отделят от необразованите, профанни страти. „В този контекст, пише Мертън, Канонът се представя като триумф на безнравствения интелект над предписаното от нормите на морала „банкрутиране”, когато каналите на вертикалната мобилност са затворени или стеснени в обществото, което би трябвало да приема, че високото икономическо процъфтяване и социалното придвижване трябва да е възможно за всички свои членове”.

Остава „бягството” –временно или за винаги. Едното е гурбет , който без да засяга менталността, на „простия” българин му предоставя възможност да оцелява икономически, а другото е емиграция, когато заварената менталност се оказва или пред аниhilация на

модерното отчуждение – от рода, от кръвта, дори и от езика, или води до принудителното приемане на външното при запазване на съпротивата отвътре

Последната алтернатива е Бунт. Днес се наблюдава рязкото нарастване на тази стратегия. В дълбочината на този днешен протест е все по-ясно осъзнаване, че родово-семейните отношения корозират с невиджана бързина. И именно отвътре. Точно това осъзнаване се преориентира към неприемане на външните влияния - „Истамбулската конвенция” и „стратегия за детето”.

Интензивните трансформации на ниво вътрешното благополучие на рода и семейството блокира всички други алтернативи на съпротива и адаптация. Остава бунт ..срещу всички, срещу обществото ..и срещу предходните поколения. Става дума за мощната социална страта на поколение на прехода. Хората родени на края на 80-те и в началото на 90-те години на миналия век. Тяхното детство и юношество протичаха в момент на радикалните трансформации и главно, на фундаменталната криза на ценностите, които би трябвало да насочват и да контролират формирането им. И в известен смисъл те започваха да „печелят”, намериха различни ниши на успех и семейния комфорт. Но кризата в света през 2009-2013 стигна и до България, като разкри фундаменталната неподготвеност на обществото към света, който е непредвидим и неразпознаваем в категориите на близкото и домашното. Това взриви и вече почти оформилите се стратегии на фалшивата адаптация.

Точно тази все нарастваща неопределеност както за света отвън, така и за вътрешния такъв не предполага оптимистичните прогнози. „Веймарският” синдром обхваща и Европа, и България като елемент на тази наднационална общност. Този синдром е наречен по името на т.н. Веймарска Германия, където катастрофалните последствия от ПСВ водят до нарастване на националистичните и расистки настроения, довели на власт Хитлер.

Днес нито Хитлер, нито Сталин вече не са „забранени” Напротив върнаха се на подиума на народни...„будители”.

За това налично състояние на българското общество „отговарят” и нелеката съдба на България като общество и като територия, върху която с хилядолетия се разгръщат множество драми и трагедии на несигурно и отворено за натиск едва ли не от всички страни „влияние” и „присъствия” на коренно различни социалности в тяхната уникалност и непрозрачност едни за други.

Перспективата за развитие на нещата може да бъде синтезирана представяно от два примера. Единият директно илюстрира бунт като израз на несправяне с реалността по повод предлаганите документи за регулация и нормативно уреждане семейната ситуация. Другият

разкрива причина за това, че поредното възпаляване на аномията не намира продуктивно и рационално решение.

Третият пол или шок от настъпилото настояще

Зигмунд Бауман написа в интервала между преходния и настоящия век книга под название "Течашката съвременност"⁵⁸ Тази книга е актуална и днес, защото дава интересен метод за анализ на съвсем ...текущи проблеми. В основа на тази евристическа визия той поставя метафората за "течност" и "течно състояние", които според него са подходящи за постигане на характера на настоящето като в много отношения нового етапа в историята на съвременността.

В тази метафора се откроява особеността на "съвременността-модерността" като състояние на втечняване на заварените твърди форми на социалността. Но това целенасочено разтопяване на твърдите форми съвсем не цели, според Бауман пълното отказване от твърдост в социалните отношения.

Този стремеж, пише той, предполага и настоява за освобождаване на настоящето от "умъртвяващи" форми на собствената му история. Във версията на Хайдегер този процес се определя като основополагаща модерното "нищожност" на всичките му предпоставки. Бауман конкретизира тази "нищожност" като развенчаване и отричане на миналото. И преди всичко това е именно отказ от "традициите" т.е. от това минало, което остана в настоящето. Този отказ изисква разрушаването на защитната броня, изкована от вярването и зависимостта, които позволяват на миналото да остава в променящите се, течни състояния на промяната, да се съпротивява на "втечняването".

Ние откриваме в настоящето твърдите тела на преходната епоха в състояние на дълбок разпад. Но един от най-силните мотиви на това "топене" е изобретяването на новите твърди тела като замяна на старите и притежаващи необходимата твърдост, на която бихме могли да доверяваме и която би направила свят предсказуем и поради това управляем.

Всъщност става дума за провъзгласения от Макс Вебер постулат на рационалното действие. За да може да бъде градено и изобретявано настоящето то трябва да се освободи от "баласта", с който старият ред обременява строителите на новото време.

Да се "разтопят твърдите тела" означава преди всичко необходимост от избавление от "неуместните" задължения и плътната паяжина от етически ангажименти и окови на домашните задължения⁵⁹.

⁵⁸ Зигмунд Бауман Текучая современность СПб: Питер, 2008

⁵⁹ Зигмунд Бауман Текучая современность СПб: Питер, 2008 с.9-10

Това обаче довежда до пробив в ценностното на инструменталната рационалност. А най-вече до разклащането на самия "нов ред", до неговото "втечняване". Когато се сблъскват различните версии на новото до "разминавания" в модела, призван да осигури плътността на новия ред успехът не се постига нито чрез диктаторско управление, нито чрез "колонизация" на частната сфера от публичната.

Според Бауман времето на системните революции мина поради това, че днес вече няма такива "сгради", където се намира пултът на управление и които могат да бъдат превзети от революционерите. И най-вече от невъзможността пултовете на управление да бъдат обърнати според желания на революционерите. А поради това няма да ни учуди липсата на потенциалните революционери-хора, способни ясно да формулират желание да променят собственото си състояние във вид на план за промяна на общественото устройство. А това означава, според Бауман, че нямат такива патърни, кодекси и правила, на които можем да се подчиним и които предполагат възможност за избор на устойчивите ориентири, от които бихме могли да се ръководим.

Днес ние преминаваме от ерата на предварително зададените "референтни групи" в епохата на "универсалното сравнение", в която целта на усилията човек да може да гради своя живот е безнадеждно неопределима, не е зададена предварително и може да бъде подлагана на многобройни и дълбоки промени преди тези усилията да достигнат своето истинско завършване, т.е. завършване на човешкия живот.

Тази евристична метафора на Бауман е изключително плодотворна в днешната българска ситуация, проблематизирана с т.н. "трети пол" - опит да бъдат кодифицирани и "втвърдени" актуалните "втечени" ситуации в живота на българите. Отново ще се позова на Бауман, който цитира интересната версия на Улрих Бек за "категории-зомби" и "учреждения(институции)-зомби" по отношение на семейството.

" Попитайте себе си, какво представлява семейството в настояще време? Какво означава? Разбира се, има деца, моите деца, нашите деца. Но дори статусът на родителя, съставящ същината на семейния живот, започва да се разпада при развода. Бабите и дядовците могат да бъдат или да не бъдат взети предвид при решенията на техните синове и дъщери, но не взимат никакво участие при тяхната реализация. А от гледна точка на техните внуци, значение на бабата или дядото се определя от личните решения на внуците.⁶⁰

Всъщност именно българското семейство се намира от една страна в дълбок разпад, а

⁶⁰ Зигмунд Бауман *Текучая современность* СПб: Питер, 2008, с.12

от друга се втечнява от реалните практики в обществото Така семейството и бракът се превръщат в "категории-зомбита"

В тази връзка „Истамбулската конвенция” демонстрира един парадоксален опит за едновременно "втвърдяване" и втечняване" на семейството. От една страна се оказват телесните измерения на семейство в патриархалната им версия на "мъж и жена". От друга се прави опит за вкарване на някаква регулируемост на днешното разбягване на различните форми на междуличностните и интимните отношения в нещо, което дори емпирически няма никаква разпознаваемост от патриархалната "твърда" норма.

Според мен има два значими резултата, по-точно плана за по нататъшното осъвременяване на семейството

Първият е пряко следствие от интензивната обществена дискусия която легитимира факта, че "нещо не е на ред в семейството". Осъзнаването на кризата в семейството не е от днес. Но днес тази криза получи публична легитимация като проблем за нормативната регулация не на патриархалното семейство, а на втечените семействено-сексуално-стопанствени отношения между индивидите в рамките на техните сравнително устойчиви форми.

Другият документ, който предизвика още по-бурна и близка до същинския бунт „Стратегия за детето” разкри още по-дълбоки корени за несправяне вътре в самото семейство, развитие на ситуацията, която изследвахме преди повече от 20 години.

Интелигенция и национални празници

Според Бенедикт Андерсен нациите са „въображаемите общности”, изобретени от интелигенцията-историци, журналисти, майстори на перото, творци–плод на целенасоченото действие на интелектуалеца, на интелигента.

Просвещението легитимира особената социална роля на интелигенцията- да води народа в правилната посока на модернизация посредством образованието. Това поставя преподавателя в основата на интелектуалната „реформация“-секуларизация на широката социална инициатива за „извисяване“ на творческото начало-интелигентността е поставена до благородничеството ... без да те да бъдат смесвани и отъждествявани. Словото и образите получават своето земно приложение като средства за образование на народа. Представителите на това зараждащо се съсловие ясно показаха кое е народното – основното и ...примитивното, а целта на интелигента - то да бъде образовано или ...образувано, създадено за да може народът да се интегрира в модерното общество. Народното в това отношение било възприемано като пасивен

материал за оформяне и конструиране на из основи новия човек, индивидът с неотнимаеми права и задължения- гражданинът на новата демократична държава . Интелигенцията поема тежката задача да даде на този нов човек, индивид , нова памет, знания и ценности, които не биха могли да бъдат просто продължение на предходните традиции и вярвания, а са променени радикално. Религията била окачествена като опиум за народа. (Десетилетия преди Маркс.) Така се оформя новата времева канава на живота на гражданина – националните му празници. И най-вече основният празник-денят на новата държава. На нейното раждане.

Поради принципната несъвместимост на тези нови празници с традициите и религиозната основа те трябвало да бъдат обяснени. Посредством историята като прогрес от смътното, образно и интуитивно към подреденото и научно обосновано знание, от митологията, поставяща индивида в зависимост от някакви ирационални сили , към низ от деяния на изтъкнати герои – човеци, индивиди с позитивни и общозначими ценности и идеали. Предишните митологически събития са заместени от „истински“, фактическите, можещи да бъдат потвърдени от съответните данни, документи, летописи. Т.е. не от устното слово и ритуал, а от писменото слово-инструкция. Така се стига до необходимостта да бъде създаден и даден на народа новият светски и рационален, научно обоснован „Голям разказ“ за обществото, неговата уредба и история – прозрачен и общовалиден.

Този разказ обаче издава, че повечето недоразумения за дефиницията на интелигенцията произтичат от смесването на интелигенцията с „културността“. Защото самата „културност“ не е нещо подразбиращото се от самото себе си. Просветителите практически отказват на народа именно културност, признават само наличието на „народен дух“, който трябва да бъде „култивиран“. Въпреки тези неточности и разминаване културата става общ атрибут на интелигенцията като особен социален тип. Точно това е моментът, в който възниква проблем, който не може да бъде избегнат, разрешен и преодолян. Новата история , Новото общество започва да бъде описвано и пресъздавано от различни „Големи разкази“, да се парцелира и замъглява от множество разминавания и конфликти в описанието на уж едни и същи научно аргументирани и обосновани факти. И всичките тези варианти претендират за единствена обща валидност и истина.

Немският социолог К.Манхайм дава модел за обяснение на тези разминавания и конфликти. (Карл Мангейм, Идеология и утопия. в: Карл Мангейм, „Диагноз нашего времени“, М.,1994), Според Манхайм във всяко общество има социални

групи , задачата на които е да създават картината на света за даденото общество. Именно тях той определя като интелигенция. В статичните, традиционалните общества тези групи се „вкостеняват”, превръщат се в касти, имащи монополен контрол върху интерпретация на света от останалите членове на това общество.

Тази общност от интелектуалци като каста е обусловена от два фактора. Колкото повече интелектуалецът се превръща в изразител на интересите на някоя строго организирана институция, например църквата, толкова повече се скланя в своето мислене към „схоластика”. Задача на тези интелектуалци е да санкционират всеобщите конкретни начини на мислене, свойствени на тяхната каста и така да се затварят от каквато и да било критика от „странични” лица.

Другата особеност на така втвърдената „интелигенция” е стремежът да се дистанцира от проблемите и конфликтите във всекидневния живот и да се държи академично ..безжизнено.

Този тип монополно мислене не възниква в резултат на борбата на мнения в хода на решаването на конкретни проблеми, не е и резултат от постижения и грешки. Той преди всичко задоволява собствената потребност от систематизация на всички факти в различни области на живот съобразно с традиционните схеми и модели на базата на неконтролируеми, дори не осъзнати предпоставки. Възникващите дискусии не са свързани с едни или други конфликти между опитните данни и изследователските практики. Те са израз на борба за властните позиции вътре в кастата.

Решаващото различие на тази средновековна, традиционална практика от съвременните познавателните практики е свързано с пречупването на църковния монопол в обяснение на света. На мястото на затворения и строго организиран слой на интелектуалците идва свободната интелигенция. Главното различие на която се състои в това, че тя се рекрутира от различни социални страти и слоеве в атмосферата на постоянни промени, което не допуска регулиране от страна на строго организирани касти.

Поради това че тази свободно образувана интелигенция не носи в себе си никакви предзададени критерии , тя няма собствена социална организация. Така стават възможни алтернативни и конкурентни мисловни опити и изчезва илюзията за съществуване на един единствен начин за обясняване на света. Оттук обаче възниква и дълбокото безпокойство в съвременното общество дали изобщо е възможно каквото и да било обяснение на света.

Манхайм разкрива опитите на новата интелигенция-като свободно рещ се социален слой, не свързан с никакви големи групи и общности да даде решение. А то е или

идеология, или утопия.

Според него идеологията е система от трансцендентни (външни) на битието представи, които „де факто” никога не достигат реализация на своето съдържание. Манхайм дава обяснение защо това се случва

Първият тип „отклонение” е свързан с това, че индивидът, ръководен в своите действия от определена идея просто е неспособен да види нейното несъответствие с реалността, защото самата идея за него и е реалност.

Вторият тип е свързан с нежеланието на субекта да признае несъответствието поради евентуално разболяване ..в чисто медицински смисъл. Третият е съзнателното лицемерие , когато несъбъждането на идеята не е свързано със самозалъгване , а със съзнателна лъжа за другите .

Утопията е също така „външна” на реалния живот. Но според Манхайм тя не е идеология, защото противопоставяйки се на наличната реалност успява да я взриви, да я преобразува. Защо обаче едни групи на интелигенцията са склонни към идеологическото, а други – към утопическото обяснение на света?

Първото ниво на диференциация на интелигенцията в общество е имплицитното разграничаване между физически и умствен труд. Въпреки имплицитния характер на това отношение на обществото към интелигенцията , то според Манхайм не е съвсем безсмислено. В него се визират различни фактори и средства на професионална изява, без това да бъде обвързано със социален ранг. И съответната диференциация на притежаващите в една или друга степен необходими качества. „В съвременното общество на професионална специализация специфичният характер на труда е във все по-голяма степен атрибут на призиванието и все по-рядко – символ на социалния статус. Но има и един друг съществен аспект. Това е различието между физическия труд и свободните изкуства, а в съвременната интерпретация - професии. Докато физическия труд е обект на търговия, свободните изкуства означават заетост в сферата на хуманитаристиката, науката и религията без заплащане и за тях самите.

Тази липса на финансова зависимост на свой ред е белег на особен престиж и авторитет в обществото, но предполага финансова независимост за хората, които упражняват свободните професии заради самите тях. Но го има и обратното - престижът на лицата упражняващи свободна професия по-скоро произтича от високия им социален статус, отколкото от техните занимание със свободен труд.

Социалната динамика на Новото време води до утвърждаване на еманципирана от религиозните или митологически окови държава и необходимост от съответната

светска бюрокрация. Това води до формиране на ново отношение към образоваността като атрибут на интелигенцията. Бюрократичната йерархия създава своите собствени разграничителни критерии чрез една нова система на удостоверяване, гарантираща кариера в гражданските ведомства. Въз основа на това образованите вече могат да бъдат идентифицирани като притежатели на дипломи и монополисти на професионалната кариера.

Такава стандартизация е неизбежна в индустриалното общество. Едно почтено, неплатено чиновничество от благовъзпитани лаици с благороднически произход не би било в състояние да задоволи нуждите на нашето съвремие.

Много от проблемите произлизат точно от разрива между наличната система от квалификация и признание и динамиката на обществото. Държавно-бюрократическото въздействие върху динамика на интелигенцията съществено довежда до конвенционализация на културата – втвърдяване на отделните творчески процеси като видове изкуство и съответната им професионализация и въвеждане на бюрократична система за удостоверяване и обществена легитимация на правото на конкретния индивид да упражнява дейност в съответния вид на изкуството.

Поради това, че в социално отношение интелигенцията не е еднородна социална страта налагането на държавно-административни, а впоследствие и на корпоративни правила за утвърждаване и легитимация на интелигента не може да не оказва въздействие върху нейната социална ангажираност и приоритети. Пазарният характер на модерните общества наложи диктата на паричните отношения и върху тази сфера на предполагаема като свободна и творческа. Чрез институционализацията на областите, в които интелигенцията упражнява своя професионализъм и тяхното насочване не към призиванието, а към задължението, което може да няма никакво отношение към самия труд на интелектуалец, защото държавата освен своите „организационно-управленските” влияния върху интелигенцията и културата упражнява власт. А понеже властовите напрежения и баланси се формират и се контролират от политическата сфера, това пряко или косвено поставя интелигенцията в контекста на политическата отговорност и ...признателност.

Това е обща констатация, която не дава отговор за това, защо въпреки тази обща зависимост на интелигенцията от държавно-политическите и корпоративно-пазарни отношения не е еднородна. Т.е. по различен начин реагира на налаганите от държавата и политиката ограничения и зависимост. И какво конкретно определя факта, че именно интелигенцията днес е идеологически ориентирана. Т.е. „склонна” е да представя

трансцендентните идеи и констатации като реално действащи и насочващи поведението на хората в „правилна” посока При това не само в хуманитаристиката, но и в природонаучната област.

Но има и определена страта в интелигенцията, която се противопоставя на този възглед като критикува и оспорва действеността на идеологическите образи и констатации, т.е. предлага своите утопически решения.

Всъщност именно отношението към властта като фактор за социално признание и кариерно израстване моделира реалното поведение на индивида като интелигент.

Манхайм е склонен да разграничи израстването като вертикална и като хоризонтална мобилност. Тук успехът се определя от преместването, веднъж от по-нисша група, в по-висша, другояче към лидерството в една група. Тези практики на социалното „израстване” постепенно оформят различни нагласи.

Индивидите, които бързо се изкачват към привилегированите групи са склонни да придобиват новата идентификация и да приемат условностите на тази група и социалната йерархия, в която се вписват. Другата черта на този стремеж е категоричното разграничаване от социалния слой на техните родители.

Точката, която бележи задоволство от постигнатото положение е склонността към все по-голяма претенциозност и условност. Издигащата се група започва да ритуализира постигнатия от нея статус, когато достигнатите граници на възможностите и се изчерпва. Интересна индикация на тази тенденция в българското общество и модификация на езика чрез промяна на „говора” и на установените граматически правила. Този ментален статус се реализира в изключителното идеологизиране на интелектуалните практики. Ритуализацията и формирането на свой собствен език води до догматизация дори и на първоначално иновативни решения и превръщането им в интелектуален монопол неподлежащ на съмнение и критика.

Историята най-много се е догматизирала точно по линията на тоталната „фактуализация” без да бъдат прилагани начините за установяване на критика и дезавуиране на скритите предпоставки, идващи от извън научни основания и преди всичко поради вкостеняване и ритуализация на самата история. В този „процеп” в уж научните дискусии агресивно нахлуват различни идеологически щампи. Но най-вече утвърждаващият като единствено възможно и общо валидно обяснение на реалността като налична и не подлежащата нито на съмнение, нито на рационална критика.

Другата група интелигенцията, формирана в хода на Просвещението и модернизацията на обществото, е съставена от онези интелектуалци, чиито социални очаквания не са

сбъднати. Тогава социалното усещане се изостря в подчертано негативно отношение към ставащото. Ако това отношение се вписва в политическата сфера като вид опозиция и се стига до създаване на контраидеология. Когато тази активност получава определено признание в обществото като колективен израз на недоволство, недоволството се превръща в позитивен импулс и се създава климат за социална критика. Така социалното самосъзнание стимулира интелигенцията.

Манхайм разглежда три фази за разгръщането на това настроение. Първата фаза е свързана с материалното неблагополучие, застигнало индивида като резултат от социалния му неуспех. И се усеща като дискомфорт. Изходът от това настроение може да бъде отказ и капитулация. Но може да бъде тласък за преформулиране на нагласите и търсене на нови средства за самореализация. Ако се стигне до това е възможна промяна към носталгично настроение и философията на „доброто старо време“, когато предишната идентификация се генерализира в идеология на традиционното, а носталгичните мечти превръщат миналото в идеал.

В българската реалност този тип идеалност се раздвоява защото се генерализират „различните минали“ В днешната ситуация поради изчерпване на менталния потенциал тези различни „носталгии“ се сливат в една макар и илюзорна обща, тази за героичните времена на освобождение, съединение и независимост. Но взето външно като общи те постоянно „се модифицират“ през призмата на базисни носталгични визии.

Ако разгледаме днешното състояние на българската интелигенция, то тя се покрива с доста от негативните констатации на Манхайм. Първо - зависимостта от държавата (респективно от пазара и парите), води до монопола на едни, „близки“ до държавата и политиката групи интелектуали, крайно позитивно настроени и създаващи съответните образи у „народа“. Второ – монополизъмът на това настроение води до импотенция на интелигенцията, до нейното самозабравяне и окопаване в „непререкаеми“ истини. И най-главното, до стесняване и просто недопускане на диалог и каквото и да било съмнение в „общоприетите“ стандарти на мислене, говорене и всяко друго интелектуално действие.

Третото тежкото разделяне в интелигенцията е между „успелите“ и ..не до там, което води да безпрецедентна вътрешна борба за място в групата, в областта, в ...бита.

Но същевременно именно „отпадналите“, отказалите се от места, позиции и ..своето парче от обществено признание формират, а и са формирали в модерната история собствено творческите инициативи и явления.

Тази тежка зависимост от догматизма, монопола и безкрайната вражда се дължат преди

всичко на стагнацията и изолацията на самото общество. Още в началото на 90г. с колегите регистрирахме едно интересно явление. „Отварянето” на българското общество към света разкри две ясни тенденции. Едни отиват за да се откажат от самото общество, от неговите устои и правила Да го забравят ..поне временно. Другите съживиха старият начин за оцеляване – гурбета. Те не излизат от обществото , не го напускат ценностно, носят го със себе си и се връщат същите, каквито за излезли. Това осигури именно статичното приспособяване на обществото към новото в света.

Точно тук „успелите” групи се обръщат към едно , според мен, безперспективно занятие Да изобретят новата нация. Естествено никой не казва, че тя е нова. Напротив търсят основите и по света и в историята доста на широко и на дълбоко.

Точно това е основата на днешното строителство на нацията. Тя за разлика от Просвещението и Новото време се ориентира не към днес, а към вчера , към реални и не до там постижения на царете, генералите и творците от преди десетилетия и столетия.

И понеже групите интелегенции не са еднакво подкрепяни от властта и парите се оформят доста различни визии за националното и най- вече на основното, което трябва да бъде разкрито празнично и тържествено.

Тук нарочно не конкретизирам кои , как и с какво конструират своите нации и съответния национален празник. Много са. Но има все пак едно историческо обстоятелство, което отново е свързано със статичността и изолираността на интелегенцията от обществото, в което живее. Възникването на модерната българската държавност е свързано със заимствването на образци от по-напредналите в това отношение европейски общества. Но още в самото начало се заимстват идеите от различни общества и с различно съдържание Коего само по себе си дава „доказателствен” материал за групови и междуличностни борби сред основателите , често свързани с ужасни последици за участниците в тези борби.

Другото обстоятелство, което консервира тази тежка ситуация вече не са ценностните конотации, а пряката външна зависимост на съответните слоеве в българската интелегенция. Става дума пак за една едва ли не родова черта на интелегенцията тук – зависимостта от властта, както държавно-политическа, така и парична. Собствено тази зависимост, която лишава българската държавност и култура от суверенитет разделя и до ден днешен най-активните слоеве в българската интелегенция, а съответно и празниците, с които те визуализират и легализират своята представа за нацията. И както се вижда натискът на глобалното, въпреки че успешно се парира от системните

усилия на клиентелистската държавна машина все по-ясно „възплавя“ манталитета на българина, събужда и провокира невиджани афекти и агресия като личностен начин за справяне с неразбираема и не контролируема реалност на глобалния свят, която чрез кооперации на различни нива „прониква“ през стените на „щурата“ баджанащина и археологическия национализъм.

3.3. Политика и аномия

През периода 1990-2005 екип от изследователи в състав: Д. Варзоновцев, М. Георгиева и Н. Обрешков проследи еволюцията на електоралните нагласи в българското общество. Бяха обхванати всички парламентарни избори от 1991 до 2005 година, местните избори през 1995 и 1999 и президентските избори през 1996 година⁶¹.

Основният метод на тези изследвания - симулативната игра, разкрива всекидневните измерения на електоралните нагласи. Под електорални нагласи в най-общ вид се разбират очаквания, настроения и нагласи, които мотивират (или демотивират) участието на хора в изборите⁶². Играта поставя участниците в позиция на политика – народен представител, министър-председател, президент, който вече е избран и на когото предстои да реализира предизборните си обещания. По този начин в хода на дискусиата реалният избор се проблематизира чрез сблъсъка между желаното „преди“ състояние на нещата и осъзнаването на множество прегради пред това да стане реално „след изборите“. Колкото е по-голямо различieto между желанието и реалността, толкова по-слаба е електоралната мобилизация на съответните партийни „програми“ и „лозунги“.

Според методически изисквания участниците трябва сами да измислят такива имена на „представяваните“ от тях партии и предизборни коалиции, в които би проличало ясно посланието за избирателите. Освен това те трябва да формулират своите послания на „обикновен“ език, т.е. да избягват широко експонираните в публичното пространство политологически щампи и клишета. С други думи, участниците именно „се маскират“ като политици, и по този начин ...демаскират реалната политика.

⁶¹ Д. Варзоновцев „Автобиография“ на българския преход: 1990-2005, София 2005

⁶² Alexander A. Schuessler Expressive voting In: Rationality & Society, Feb 2000, Vol. 12 Issue 1, p87, 33p, 5 diagrams.

Трябва да отбележа, че подобен „овсекидневен” дискурс много се доближава до образността на митопоетичното съзнание на архаичния и фолклорния човек⁶³. И в този смисъл термините „маска” и „маскиране” тук имат не само метафоричен, но и функционален смисъл.

Във всекидневните представи и нагласи, разкрити в хода на игровите симулации, властта има принципно различна осмисленост. Властта тук се разбира като място, където се изпълняват най-съкровени желания на хората. „Маскираните” като политици участниците в симулативните процедури разкриват точно тази опозиция. В огромно мнозинство от проведените изследвания те така и не успяват да изиграят ролята си пълноценно, не могат да се вживяват в ролята на политика. Продължават да говорят за своите собствени роли в трето лице. Според тях „политикът” е този, който успява да попадне във властта, ДА ВЛЕЗЕ “там”, като преодолява огромни трудности. А те не успяват и остават “тук”, в делнична и сива реалност.

Всъщност, сюжетът на влизането във властта е и водещ – хората дискутират маршрутите и преградите, които ги делят от така желаното място на сбъждане на желанията. Едва ли тук е място за подробния анализ на тези сюжетни ходове и обстоятелства. По - важно е да се подчертае общото - „политикът” успява да влезе във властта, само ако успява да „излъже” избирателя. И в тази смислова плоскост това е СЪВСЕМ друго, различно от всекидневното пространство. В игровите симулации биват пробвани такива схеми на аргументация, в които лъжата се минимизира, изтласква се като се замества с „по-реалистични” тълкувания. Важно е, че лъжата, за която у участниците няма нито капка съмнение, се изразява в термините на политологическия езиков апарат. А „реалистичното” ѝ заместване се представя в термините на обикновения всекидневен език.

Политикът е маска на лъжа. Но защо той все пак успява? Играта показва ясна двусмисленост, наличие на два мащаба на оценката и аргументацията. „Политикът” не лъже всички, той лъже противника, врага, „тях”, за да може да помогне там в политиката на „нас”, на своите поддръжници.

Колегата Евтимов още през 1995-96 г. сподели, че повечето варненци, повярвали на пирамиди, вярваха, че „фараоните” лъжат не тях, а другите, за да им осигурят свръхвисоките печалби.

⁶³ Георг Краев Маска и було. София, 2003, с.18-19

По същия начин в игровите дискусии „ключови формули” биват изречени само за да бъдат идентифицирани „нашите” и „вашите” аргументи “за” и “против” реализуемостта на такива формули. Споровете, яростните дискусии не се водеха по съществуващите на засяганите проблеми, а за или против преразказа на основните „клишета”. Именно в това преразказване се конституираше линията разделяща електоралните мотиви на „наши” и „техни”. По този начин властта на това място дарява без да взема. Би могло да се говори, че на властното място се нарушават всичките разменни договорености, всичките културни еквивалентности. Това радикално различава „пост-преходната” културна систематика на властта, която като отказва да разменя своите блага срещу услугите⁶⁴ не губи своята сила да задоволява успелия да „се промъкне”. Лъжата е точно това – да откажеш връщане на услугата. В тази връзка съвсем не е случаен и този факт, че в началото на настоящия век като че ли се възкръсна темата за клиентелизма. Играта разкрива корена на това „проглеждане”- клиентелистките схеми престанаха да лъжат и се превърнаха в банален сюжет на масовите медии.

Ако погледнем историята на изследванията, трябва да се признае, че постепенно този род идентификационни практики се отслабва. Фигурата на „политика” в играта се изтласква към периферията, а на преден план излиза другата – „управляващи”. Колкото и да е условна тази реконструкция, би могло да се твърди, че промяната в мизансцена на играта съвпадна с реалното започване на реформите в българското общество, т.е. след 1997 г. Властта по този начин окончателно се отдели от тук-и-сега на делника, от обикновеното пространство на живота. „Управляващите” са тези, които успяха да останат там. Те просто „обитават” това желано за другите пространство. Сменят се и игровите маски. В качеството на такива се ползват имената на конкретните политици, упражняващи властта като министри, съдии, кметове, прокурори, полицаи.

Позитивното в случая е, че разговорът получи друга насока – обсъждат се по-конкретните, по-лично оцветените качества на „управляващия”. Напреженията не отслабват, но се свързват с друг акцент. Управляващите или не могат, или не искат да покажат, крият начина, по който са успели да останат във властта, да управляват.

Понеже те вече не се нуждаят от електоралната подкрепа и налагат своите интереси, безоснователността на тяхното присъствие във властта подрива доверието в техните действия като управляващи. „Политикът”, който се идентифицира като „наш

⁶⁴ К.Леви-Строс Тъжни тропици, С.,1997, с.444-445

представител във властта” ставайки „управляващ” скъсва тази символна връзка и зависимост ...без да докаже, че има право на това.

Единствения аргумент, който оправдава действията на управляващия е неговата сила, неговата способност да действа въпреки обстоятелства, дори въпреки обещанията, които той е раздавал в качеството си на „политик”. Всъщност управляващият сваля маската и се представя като такъв – груб, егоистичен и алчен. В тази еволюция, забелязана в изследвания още по време на местните избори през 1995 г., управляващият се налага чрез демонстрация на силата на своите желания. Дискутират се имотите, проектите, в които участват реалните управляващи, но в една семантична модалност – „ех, колко успяха да откраднат”.

Би могло да се говори за връзката между смяната на централните роли в игровите симулации с процеса на задълбочаване на кризата на партиите в българската политика. Но не само.

В игровото пространство се очерта още една твърде интересна ролева позиция, тази на „държавника”. „Държавникът” представлява държавата. Във всекидневния дискурс държавата и властта започнаха да бъдат разделяни още през 1991 година в играта „На следващия ден след изборите”⁶⁵. Към 1995 и особено към 1996 година държавата окончателно беше лишена от каквито и да било властни прерогативи и „държавникът” остана кух персонаж. В играта през 1996 това се изрази във формулата, предложена от участниците - П.Стоянов се избира не като президент, а като ..и.д.царя⁶⁶. Но фигурата на „държавника” се появява и като спомен за „преди”. Това е ...мъртъв държавник, държавник, смъртта на когото означава смъртта на държавата. Нейната абдикация от властта.

Ако говорим за „маската” в този контекст, то държавникът е маска на „импотентната”, безсилната държава, властта на която няма никакъв потенциал да решава проблемите на обществото. „Мъртвият” държавник, обаче не е мъртвец във физиологичен или символичен план. Той „омаскарява” силата на реда, делигитимира закона и нормата. Защото законите или са мъртви, или са фалшиви, но и в единия, и в другия случай - неработещи.

Има и още един символен план на „държавното” присъствие в игровите симулации – ретроспективен и носталгичен. Но за разлика от „политика”, игровият „държавник” със

⁶⁵ Вж. Хроника на изгубилата се революция, 1994, с.142

⁶⁶ Д.Варзоновцев „Автобиография” на българския преход: 1990-2005, С. 2005 с.268

своята откъснатост и импотентност демотивира електората. Идентификация с „бившия държавник” се оказва израз на апатия и разочарование.

Четвъртата активна игрова позиция, присъстваща в изследванията през целия период е тази на „силната ръка”- на желанието „герой”, който с един удар ще победи враговете, ще установи ред и ще върне сигурността. В еволюцията на електоралните нагласи, визири в изследванията героят се появява много рядко и за кратко. Трябва да се каже, че ние визирахме в качеството на такъв „герой”, реално разигран в играта само Б.Борисов (2006г.). Иначе героят присъства като фон, като скрита някъде, но така желана „силна ръка”.

Около мотива за силната ръка се дискутираха главно темите за реда, за борба с корупцията, за наказание на виновните и овъзмездяване на онеправданите. Тази тематизация очевидно възпираше механизма на персонификацията, на издигането на конкретния кандидат на ролята на „силния човек” в играта.

Днес това очакване се превърна едва ли не в масовата нагласа, защото „властта лъже. И само „силната ръка” е способно да осветли множество моменти, в които властта чрез своите „представители” лъже.

Но всъщност нещата не стоят така; Властта не лъже! Защото тя стои зад всяко действие на хората –насочва ги в нужната посока. Не , не „за себе си” ! Властта не е личност, не е институт. Властта е принуда да се извършват действията в социума. Това е редът, който се налага не от личности или групи такива, а от социума
Интересно е да се прочете Фрейзър за „златната клонка”⁶⁷ по повод на Едиповия комплекс. Едип убива баща си. По погрешка? Не. Властта не е принадлежала нито на Едип , нито на баща му. Те са били фигурите, които изпълваха със съдържание нуждите на общността – да я бранят, да я защитават от откъснатото. Най-много да призовават дъжда при сушата. Защо Едип убива баща си-вожд, който се справял с тези задачи. Защото престана да се справя. И общността доверява на Едип тази функция. До следващия провал.

В тази „първобитна” общност властта е условие за живот Тя е на някой само временно. Всъщност и днес властта е на никой. Но не поради същата си природа-да държи реда в общността ...от само себе си. Днешната власт отдавна изгуби своята базисна основа – да бъде естествено условие за живота на хората в общината.

Общината се разруши , а обществото изобщо не може да се саморегулира. Но това не

⁶⁷ Вж.Джеймс Фрейзър. Златната клонка. Изд. Отечествен фронт 1984 г

отменя задължението на вече персонифицираната и институционализираната власт да върши тази работа временно.

Ето точно тук днешната власт започва да лъже въпреки че ни би трябвало да го прави.

Така се стига до въпроса –защо?

Въпреки огромната дистанция, която отделя обществото на Едип от днешното, властта остава редоподдържаща съставка на цялото ситуативно. Място, което се заема от способния да реши конкретните проблеми. И след като се справя – дим да го няма.

Това, че изборът постепенно става прерогатива на определени групи и структури в общността се определя от все по-големите размери на тази общност и съответно на все по-сложни задачи. Но общността делегира права на групата, предоставя ѝ на по-стегнат терен да прави все същия тест, който реши Едип.

Модерността чупи тази традиция – буквално разрушава замъците и обезглавява „самозабравилите се” едиповци.

Но с това оставя властта ...свободна за претенциите на множество претенденти. Не аристократи или знаещите, а публични и в този смисъл безродни. Конкуренцията в случая е пазарна и е свързана с борбата не за общото благо, като се твърди в идеологията на новата власт –безродна и случайна, а на разделените вече пластове на живот.

Понеже нито една от групите претенденти не представляват нещо общо стига се до производство на новите визии за това общото –коренът на днешната лъжа.

Защо се реших да преразкажа тези общо взето банални неща? Защото днес тези неща вече не са банални.

Днешната власт вече не е на общността, не е и на обществото. Тя е властта на отдавна напусналите границите на конкретната общност, на конкретното общество процеси за интеграция ..на самата себе си. Търговски, индустриални и най-вече финансовите такива. Така властта се оказва ..безпризорна А в света на тоталната конкуренция нейното оприличаване на каквото и да било е ..лъжа.

Това, което трябва да кажа конкретно. Тази лъжа хич не изглежда така. Лъжата е свързана с изначалното представяне на „неверни” неща като истини. Те са „неверни” не защото не отговарят на съответните научни опити или логиката Те са неверни в основата си Представят „желаното” от съответните претенденти като истина. И така вкарват нищо неподозиращата общност в главоломен „диспут” между множество основани върху „собствената реалност” частни гледни точки. Днес се наблюдава известна концентрация на тези отделни частни производства на „истината” в едно

претендиращо да се представи като единствено такова мнение. Може да се каже че това мнение може да се критикува от различните визии за истината. Още повече, че няма една единствено обща истина.

И така до безкрайност. Но все пак да си спомним Фрейзер - тази конкуренция за властта, която не е на някой свършва с едно и също –крах на поредния претендент. Днес това вече не впечатлява никой.

Говори се за някакво невидимо глобално правителство, за олигарсите , които пренареждат властта както им се иска. Но това може би е и най-главната лъжа за властта днес. А тя остава същата, както преди хиляди години-не принадлежи на никой . И така постоянно разобличава подвизите на поредните едиповци.

В тези изследвания имаше едно „тъмно петно”-държавата. „Политиците”, които и днес и тогава се възприемаха и се възприемат като „други”, въпреки , че тяхното място там другаде в политиката остава и до ден днешен желано ..едва ли не от всички българи поради една причина –келепир. Но днес „държавата” се появи ..като липсваща.

Политиците с някаква магия или скриха, или откраднаха държавата така, че тя вече не може да се грижи за гражданите, остави ги.

Така политиката се превърна в един от образите на аномията. Отказ от самото гражданство със същата аргументация, в която и конформистите, и изобретателите се извиняват за неспособността да изпълняват гражданските си задължения.

Защото нито държавата, нито гражданските ангажименти не влизат във всекидневния свят на българина. Той живее в държавата, както живее в къща, в квартала, в селото. Този живот в държавата, в който държавата се слива с територията, с нейните ясни всекидневни признаци-имоти, земи, пътища и всичко друго материално и мисловно , образуващи светът на българина.

Но защо е толкова нелицеприятен образът, престиж и отговорности на политика? В изследванията отговорът идва пак от всекидневно-латентното отъждествяване на обществото с капсулата на моето. С тази слята и бетонирана средова ситуация, в която социалността изцяло се разтваря и престава да бъде нещо ..важно.

Политиката липсва в това пространство като нещо важно и съществено с едно изключение –политикът е нещо като посредник между широкия , модерен свят , който от една страна участва в прикриването на своето, родното, близкото, но от друга трябва да осигури размените и обмените със света.

Основата за това не са реални, функционални, институционални и други подобни рационални модерни средства и знания. Това са в известен смисъл магическите

посредници на връзката на българина със света – идеите за могъщите помощници, „началници”, които ако име се покланя и се подчинява трябва да отблагодарят. Тук политиката е именно ритуалното пространство за извършването на тези символни размени. Боас и Илиаде , разкриват сложната „конструкция” на тези размени и подаръци.

Това създава огромно напрежение между очаквания , желаниа и мотивите на индивида и възможността , той по един или друг начин да се включи в ритуала. Ето тук му пречи политикът.

И властта. Оказа се, че властта някак отвътре спира едните и допуска свободно другите към желаното пространство на размените и подаръците. Реализмът, колкото и да е условно това определение на българина не му позволява да признае, че именно липса на властта у самия него го прави неравностоен на тези , които пак по някакъв вълшебен начин са овластени. Обясненията са преки производни на съответните митологически образи на силния като носител на цялата власт. А той не е от тук. Тук него го представят агенти на ДС и КГБ, комунисти, НПО-та, соросоиди, умни и красиви. Никакъв смисъл нямат личните достойнства, образование, практически умения, авторитет в професионалната среда. Тези качества са по-скоро осребреното благоволение от ТАМ и неговите посредници ТУК.

Всичко това е продукт и желан ефект от т.н. медии.

Това е този „форум” , на който се разиграват в достъпна форма всичките спектакли и на властта, и на политиката, за да скрият и открадната „майка-държава”.

В последния образ има конфликт. Днешната държава никак не е майка. Тази архаична функция, държавата е играела именно “преди 10” Днес тя се обърна в същата мащеха, каквато е била “преди 9”. Но главно някак “не родна” - ..отоманска.

Всичките тези фигура на аномията, която подменя и трансформира не само „представи” за държавата, политиката и обществото, но на собственото положение на индивида в тази плътно митологизирано и поддържана като такава от медите „реалност”

Вместо заключение – QUO VADIS?

В момента, когато плановата икономика и комунизмът бяха сразени, защото се оказаха същинско царство на несвободата, на която до този момент се противопоставяше истинското царство на свободата, т.нар. свободен свят, капитализмът мигом стана несвободен свят. По-точно: свят, в който свободата на малцина противостои срещу несвободата на мнозина. Именно това е прочее Марковата прогноза за бъдещето, която датира отпреди над 150 години.

На единия полюс се натрупва същинското богатство, когато индивидът придобива чрез собствеността върху условията за производство на живота универсалността на своето лично или индивидуално битие. На другия полюс обаче се унищожават и последните човешки качества, способности, мотиви. Свободата не е само формално-правова характеристика, тя е битийната основа на универсално отношение към себе си и другите: знания, способности, цели, т.е. способността да се контролират всички моменти на присъствието в света.

От една страна, капиталистическата кооперация разлага производствения, както и жизнения процес на огромното мнозинство хора. Но от друга страна, тя концентрира атомизираните качества на труда/живота в много малка група реализирани индивиди. Това разлагане, от една страна, а също концентрацията на обществени блага и възможности за развитие – от друга, вече не засяга само външното предметно присъствие в света чрез оръдия или научни знания. Разлагат се не само духовните възможности, но също самата телесност.

Процесът по *оизкуствяване* засяга и самото светоусещане на индивидите. Сякаш информационните технологии вече са (почти...) готови да изместят менталното действие на човешките мозъци. Здравните и образователните технологии технизират, атомизират, автономизират все повече дейности, които преди изглеждаха напълно невъзможни извън организма на индивида. Така атомизирани и автономизирани, тези телесно-организмени образувания могат да изместват естествените органи и системи чрез заплащане, т.е. пазар, който е основното условие кооперацията да върши своята едновременно революционизираща и разлагаща или умъртвяваща работа.

Но освен това, технологизацията достига вече до най-същностния ресурс на човешкото съществуване: удоволствието и насладата от живота. Тъй като технологичната ментална революция откъсна живота от тялото на индивида,

превръщайки не само секса, но също въображението и фантазията в стоки, опразни духовното в индивида.

На другия полюс всички тези отчуждени качества на човешкото същество вече се трансформират едно свършено различно от *Homo sapiens* същество: не социално животно, а социална машина – робот, получил чрез технологиите неизмерими възможности и свобода. Днес изкуственият интелект освобождава това творение от твореца – както е предвидила Мери Шели чрез съществото, създадено от учения д-р Виктор Франкенщайн, въстанало срещу своя творец.

Подобно развитие обаче поставя в друга плоскост също така проблемите за мира и сигурността в глобалния човешки свят. То сваля всички ограничения пред прилагането на смъртоносни оръжия. Те стават свръхефективни и точни, но също автономни, т.е., способни да действат сами без участието на човека. По такъв начин се създава една техногенна реалност, която използва всичко, без да си дава сметка за някакви ограничения, най-вече моралните.

Светът навлиза в полето на радикални промени, чийто мащаб надвишава онези от палеолитната революция, когато хората преминават от събирателство към отглеждане на домашни животни, както и онези от неолитната революция, когато каменните оръдия се заместват от изкуствени – металните такива.

Тези революции не биха се осъществили без принципа на кооперацията като правенето на нещата от много хора едновременно, на едно и също място, по един и същи начин. Днес сякаш кооперацията подготвя новата революция, когато хората навярно ще изчезнат – по същия начин, както вълната изтрива следите върху пясъка на морския бряг...

Има ли начин хората да окажат съпротива срещу това глобално развитие на капиталистическата кооперация? Хърбърт Уелс в „Машина на времето” сякаш предсказва това развитие и предлага модел за неговото „успокояване”: именно, чрез разделяне света на „горна” и „долна” реалности. *Горе* живеят (щастливи, здрави, безгрижни) наследниците на днешните елити. *Долу* живеят страшни същества, почти изгубили своите човешки качества. Самата *реалност* представлява постоянна битка между първите и вторите. Долните излизат нощем на повърхността и нападат горните. Но има нюанс: долните отглеждат горните ... като добитък. В метафората проличава именно ментална съпротива срещу безчовечния характер на капитализма. Другият модел беше представен от прочутия филм „Матрицата”, където хората се съпротивяват

на машините, които им отнемат реалността, като я заместват с една изкуствена реалност.

Всъщност обаче, съпротивата срещу глобализацията и срещу капитализма става локализация и самоизолация в реанимираните светогледни конструкции. Като например онези на религиозния фанатизъм и радикализъм или също онези на национализма отпреди 100-150 години. Или с други думи казано: срещу еднополюсния свят на глобалната икономика се опитва да застане многополюсният свят на самостоятелни кооперативни ядра, които биха могли да се обозначат като икономически *светове-империи* (Бродел и Уолърстийн).

Да, капитализмът победи. А оттук произтичат също такива неприятности от последно време, като миграцията и популизмът. Между тях има сходство: защото и двата феномена съставляват израз на съпротивата срещу победилия глобално капитализъм. Но векторите на тази съпротива са противоположни.

Миграцията иска да си присвои отчуждението, именно, да го визуализира във всекидневието, като направи чуждото нормално, но без да го опитомява, превръщайки се в явна неспособност на капитализма да интегрира мигрантите. (Тъй като ги оставя да се оправят сами.) На мигрантите просто им е удобно сред непознатия и непонятния за тях свят. По тази причина, те буквализират метафората за капитализма като джунгла. За тях, той наистина става джунгла или пустиня – среда, в която те биха могли да живеят така, както са свикнали. Това са постглобални мигранти. Не индивиди от външната среда на капитала, които капитализмът консумира като свой интелектуален или трудов ресурс. Новите мигранти не могат да бъдат използвани като ресурс. Тъкмо напротив: те използват околностите на капитализма като свой ресурс. Тук капиталът, който отчуждава всичко, се натъква на сериозни изненади. Новите мигранти стават ресурс за вътрешна съпротива срещу капитала от страна на индивиди, вече отчуждени от всичките си свойства, превърнали се в една аморфна маса от работоспособности и снабдена с изкуствени ценности, сетива, интереси. Тази маса иска да си върне индивидуалността, дори и просто индивидуалността, своето забравено Его; нарича го *Нация...*

Тук нациите се оказват „превърнати“ форми на връщане към едно познато, вчерашно, усвоено комфортно съществуване *вкъщи*. Тази съпротива срещу отчуждението изразява обаче вътрешни конфликти в индивидуалното, които не са *родни* и/или *свои*. Те пак се произвеждат в различни лаборатории на капитализма, а целта им е да задоволят изкуствените мечтания да се живее „както преди“. Значи

днешният националпопулизъм е продукт на днешния капитализъм, масово консумиран „отдолу”, не „отгоре”. Впрочем стремежът към връщане чувството за присъствие е произведен при първия капитализъм като начин за откъсване на индивида от домашното и общинното, като начин за ставането му гражданин на националната държава, не общинен индивид, ограничен от хоризонта на достъпното за погледа или докосването за пипане, съответно – до владееенето непосредствено физически.

Сега тези „изобретени” преди 100-150 години абстрактни конструкции (основно – *национална история*) биват преживявани като „изрази на душата”, влизайки в битка с политкоректността на глобалния капитализъм. Виждаме го в България като безкрайни дискусии относно съдържанието на учебниците, правилната история и за хоризонта на националната държава извън нейното „произвеждане” от проходащия капитализъм: в дълбината на хилядолетията или дори в истинската природа (направо на генно равнище).

Капиталът не е собственост – както наивно смятат неговите защитници. Той е отчуждена собственост – според абстрактния принцип за ползване, разполагане и наследяване под форма на знаци и, също така, опосредствувано чрез абстрактния документ. Българите затова нямат доверие към капитала, защото нито искат, нито могат да управляват собствеността си дистантивно. Това се изразява чрез една традиция, в която нотариалният акт се определя като *натурален* и бива третиран именно като собственост: или иначе казано, предмет за ползване, предаване, наследяване. Ето защо първи „капиталисти” тук стават именно рентиерите, които отстъпват своята *натурална* собственост за ползване от другите. Техният днешен вариант представляват реститутите. При цялата си вкорененост в българската реалност, те са също така извън нея: бидейки посредници на капитализма, които искат колкото да получават рента, толкова и да я „инвестират”. Доколко сполучливо, това е съвсем друг въпрос, тъй като рентиерите не са откъснати от „почвата” и/или от обвързаното с нея архаично-патриархално ползване на собствеността като натурален феномен: земя, жилище, инструменти, животни и други реални предмети.

Но днес всичко това си отива. Защото капитализмът все повече откъсва рентиера от натуралното обръщение и напомня така процеса, бляскаво описан от Чехов във „Вишнева градина”. Това остро се осъзнава от интелигенцията, която винаги е посредничела между *горните* и *долните*, винаги е притежавала поне част от властта със съответната рента – заплати и обществен авторитет.

Иначе из българските земи капитализмът вирее трудно. Тук това е главно търговията, при която дребните търговци се изживяват като граждани-буржоа, обаче осъзнават, че тяхната собственост е вид заплата за трудовите им усилия. Ето защо, те по същество се пролетаризират. Иначе капиталът тук е фантом, присъствие на нещо тежко и безпощадно – такова, срещу което нито има как, нито има с какво да се противопоставиш. И тогава се появява национализмът. „Ни ви щем ...” – това е изразът, който стои като чиста еманация на самостта, като същностен израз на своето собствено *тяло и душа*. По това настроение, днешните български националисти се доближават до късносредновековните селяни, занаятчии, дребни търговци в Европа с тяхното осъзнаване, че нещата вече не им се подчиняват *както преди*, и че онези, които им обясняват света, всъщност ги лъжат, като с това още повече утежняват тежкото всекидневие. Но национализмът се оказва също и поредната жертва на шаманите-идеолози, съответно, на политиците като безлики представители на новата реалност, която е безпощадна, защото загубва своите „нагледност” и „пипваемост”.

Така се ражда огромният потенциал за съпротива, описван от Манхайм като *хилиазъм* – който се оказва и първата („народна”) версия на утопията. Хилиазмът, или хилиастичният порив, е пробив в долната лъжлива реалност към истинския свят на справедливостта и добруването. Този пробив се мисли като мигновен – трябва да стане *тук-и-сега*, като изведе хората от царството на необходимостта към царството на свободата. Този хилиастичен порив има за подбудители представителите на *новото време*, които откриват и посочват ярък *образ на врага* като виновник за злините. Някога това е бил църковникът, днес вече е комунистът. Манхайм обаче разкрива едно важно качество на това протестно движение и на хилиастичния порив – ако не постигат ефект бързо, обзема ги умора, те се обръщат в безразличие. Нещо повече: дори връщат разбунтуваните индивиди към реалността като пасивна работоспособност.

Но какво ще донесе утрото на *днес*? Значителен дял от новите безработни още не знаят, че са безработни – дори им се казва обратното. Това са млади, достатъчно образовани хора, които бих определил като „офис-планктон”. Става дума за многобройните офисни работници, не само от така наречените технически служби. Далеч не само програмисти, но също така редица други *IT*-специалисти. Днес те се чувстват уверено и смело планират перспективите на своя живот. Не им се казва, а и те сами не осмислят важното обстоятелство, че са работническа класа на съвременния глобален капитализъм. Като такива, не ги очаква нищо добро от задаващата се поредна технологическа революция: автоматизация не на физическия, а на умствения труд. Една

водеща тенденция при съвременните технологични промени е разширяването и задълбочаването на социалните различия. Ако предходните вълни създадоха устойчива среда на успешни за себе си, спокойни за децата си хора, последната „взема назад” техните социални и културни придобивки – чрез глобалната олигархична експлоатация на труда. На повърхността такава няма – хората работят „сякаш” за себе си, като договарят с работодателите условията на труд и заплащане. Само че все по-рядко имат работа с конкретните работодатели, и все по-често се сблъскват с едни невидими, или във всеки случай поне неконтролируеми, глобални потоци на сили, енергия, ресурси. А вече и на интелект.

Днес *мрежовото общество*, за което Мануел Кастелс говореше някога, вече е факт. Самото включване на „работника” в това общество все повече става виртуално, като чрез изкуствения интелект много по-рано му се отнемат като че ли уникалните способности. Оставят го да бъде един все по-пасивен, съответно все по-тревожен пред натиска на невидимото *общество* индивид: просто статистическа единица. Новата масово производима мрежова култура налага това състояние чрез масово производими сурогати на живота; при това, вече в почти всичките му измерения. Остава ни само безпокойството на едно дълбинно и недостъпно за съзнателно контролиране равнище.

Модерната индустриална култура, чиито основни черти бяха обозначени още от Адорно, Хоркхаймер, Маркузе преди 70 години, вече изцяло обсеби индивидуалното съществуване на работника. Не семейство и близко обкръжение, а мрежа от виртуални контакти създава днес онова, което Морено нарече молекула-личност. За него обаче „атомите” на тази молекула бяха реални хора с реално възприемаеми качества, като животът на молекулата се определяше от техния живот. Мрачно, обаче точно, Морено определя смъртта на човека като смъртта на „атомите” в неговата личност-„молекула”.

Днес атомите могат да бъдат всякакви, дори реални – според статистиката или административните разпоредби. Но те нито могат да умират, нито могат да се раждат в *живия живот* като непосредствена сетивност на личния опит. Нещо повече: в живота на хората от работническата класа самият този опит вече от ранни години интензивно се подменя. И елитът има своето присъствие при този сурогат на живота – като звезди или невероятно успешни индивиди. Но както виртуалността, от една страна, така също безликата и наиндивидуална финансова олигархия – от друга, ясно показват, че самият „елит” е нарисован тъкмо в чисто финансова и стопанска среда: симулакрум на скритите от света същински стопани. През близките две десетилетия изкуственият интелект навярно ще освободи човекобройките от участие в оборота на капиталите,

които се виртуализират с огромна сила. Днешните 30-40 годишни отличници от ИТ-сектора само след няколко години ще станат безнадежно безработни, каквито днес са 50-60 годишните слабообразовани и нискоквалифицирани. При това, по-многобройният офис-планктон може да изчезне дори и по-рано: поради бързо напредващата интелектуална трансформация на офис-средата. Оттук безработицата неминуемо ще стигне също и до днешните самоуверени квалифицирани работници от строителния бранш – защото няма да има нужда от съвременните огромни бизнес-сгради. Освен това, и Интернет търговията предстои осезаемо да стеснява редиците на все още многобройната прослойка продавачи, мениджъри, счетоводители. Едно бързо развитие на всевъзможни виртуални инструменти ще разшири невероятно и прослойката на хората, които искат да творят. Така обаче онова, което днес минава за творчески елит, постепенно ще се „археологизира”, ставайки нова *крипто-валута* – но за кого? После изкуственият интелект, който след 30-40 години навярно ще постави под своя контрол живота дори на най-невидимите и най-недостъпни стопани на планетата, ще им позволи да се превърнат в „нови хора”, които вече нямат нищо общо с Homo Sapiens.

Остава обаче въпросът, възможна ли е съпротива? Съпротива е възможна, но не в руслото на виртуализираните „политики” от ляводесни или дяснолеви симулакри на системния тоталитаризъм. Съпротивата ще бъде извънсистемна. Въпреки че ще се произвежда от самата система. Ярък пример за това дават сегашните религиозни и националистични констелации срещу всичко чуждо. Техният колеблив успех представлява израз на една все още плитка среда, непоставена пред наистина критически въпроси. Новата безработица обаче неизбежно ще напълни тази среда колкото с ресурси, толкова и с варианти. Поне дотолкова, доколкото „матрицата” им позволи някаква автономия.

Наскоро излязлата книга на Славой Жижек, Франк Руда и Агон Хамза „Да четеш Маркс” стига до извода: „Живеем във време, когато вече го няма онова, което преди беше собствено историческа времевост, а нейния двигател често безмълвно отъждествяват с динамиката на капиталистическата система като такава. Ако преди хората бяха длъжни да проверяват своето понятийно и философско въображение през събития, които те изживяваха и в които можеха активно да участват, то днес се намираме в една историческа ситуация, която, общо казано, не ни предлага нищо освен последователно стесняване на кръга от възможности, концептуални средства и инициативи, благодарение на които поне би могло да си представим това освобождение.” Идеята за скрит субект на бъдещата революция, който трябва да се

открие и ангажира, е съществено ограничение при класическия марксизъм – когато динамиката на капитализма се явява като социална организация, в която изключените не се експлоатират от системата и дори не се допускат до нея, а се удържат извън нейните стени. Става дума за обитателите на гетата, мигрантите и бежанците – всички онези, които Хегел нарича „бедняшка сган“.⁶⁸

Има един прословут афоризъм: по-лесно е да си представим, че в Земята се удря комета, отколкото да си въобразим и най-малката промяна в работата на капиталистическата система. Днешният капитализъм не представлява обаче втвърдена (Бауман) система, той е мрежа от „сглобки“ (Жижек), между които няма отнапред зададени отношения. Но самите *сглобки* се оказват производни спрямо кооперативната мрежа; тъкмо това обстоятелство позволява всъщност на Жижек и да формулира техния особен, бих казал „несистемен“, характер.

Като съчетания на различни същности, сглобките се явяват свързани така, че образуват новото цяло. Съставени са от отношения на екстериорност, която предполага независимост на термините (хора, обекти, процеси и други) от отношенията между тях; но същевременно обаче свойствата на съставките, от друга страна, не могат да обяснят съставляващите цялото отношения.

Сглобките пораждат териториални организации, нови видове поведение, нови изрази, нови актори, нови реалности.

Сглобките са хетерогенни: не съществуват априорни ограничения за това, че именно едно може да бъде съотнесено с друго – хора, животни, вещи, идеи; при тях няма и една господстваща същност. Бидейки социално-материални, сглобките се отдалечават от разделенията между *култура* и *природа*. Сглобките съдържат динамика, детериториализация, ретериториализация: формират територии, когато се сглобяват или се удържат, но те също така постоянно се видоизменят, преобразуват, разпадат. Сглобките са обекти на желанието, което свързва непрекъснатите потоци или частичните обекти – фрагментарни и фрагментирани.⁶⁹

Дотолкова обаче, скритата основа на тази реконструкция на днешния капитализъм е кооперацията; едновременност, едностраночност, еднотипност на действията и

⁶⁸ Вж. източник: Славой Жижек, Франк Руда, Агон Хамза. *Читатъ Маркса* (Перевод с английского Дмитрия Кралечкина. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2019) с. 15-16.

⁶⁹ Вж. Жижек, Руда, Хамза. *Читатъ Маркса*, с. 26-27.

инструментите удържат дистантно всички сглобки като едно неустойчиво, постоянно „втечнявано” състояние.

Тук прогнозите остават илюзорни, защото, колкото и да са „експертни”, имат огромен дефицит от време, те нямат времеви хоризонт. Защо? Защото имат за основа наличните ситуации: тотално дебалансиран и с висока степен на непредсказуемост. При това, трябва да се отчита общественото разделение предвид на основните екзистенциални нагласи, съответно жизнени образци, проекти и концепции, необходими, за да бъде реализирана някаква прогноза. Иначе казано: още в самото начало на реализацията изходната ситуация вече се деформира. Поради това, прогнозите са версия на тоталната манипулация: еднакво спрямо бъдещето, настоящето, миналото. А нещата са много прости: решението няма да дойде нито чрез проекти, нито чрез програми и стратегии. Само в рамките на това втечняващо се състояние капитализмът ще създава такива нови сглобки, които накрая ще разрушат и самата негова съдържаща кооперативна основа – производството и възпроизводството на капитала.

Послеслов

Тук са представени изследванията и аналитичните материали, които в една или друга степен вече бяха публикувани . В настоящето изложение, обаче, те са интегрирани в рамките на феноменологическа методологическа конструкция. Въпреки, че има известни повторения, те играят важна роля в разкриване на изходните хипотези в тяхната многомерност и сложност.

Авторът благодари за дейното участие в реализация на това начинание на колегите А.Лешков,, В.Личев,Е.Иванова, М.Георгиева и безверемно напусналия ни Н.Обрешков.

